

ENFÂL 35. ÂYETİ ÇERÇEVESİNDE CÂHİLİYE'DE MUKÂ, TASDİYE VE SALÂT

Mehmet YAŞAR*

Öz

Kur'an'ın pek çok ayeti Cahiliye dönemine dair bilgiler içermektedir. Bu sebeple Cahiliye dönemine ait her bilgi Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar. Kur'an'ın aktardığı bu bilgilerin doğru anlaşılması ve ne kast ettiği de son derece önemlidir. Bu makale Cahiliye devrinde günümüz anlamıyla bir namaz ibadetinin olup olmadığını tartışmaktadır. Enfal 35. ayeti, konunun iyi anlaşılması için üzerinde durulan en önemli ayetlerdendir. Zira namaz ibadetinin müşriklerce bilindiğini iddia edenlerin en önemli argümanlarından birisi de bu ayettir. Araştırmada günümüz mefhumuyla bir namaz ibadetinin Cahiliye döneminde olmadığı ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili incelenen ayetler de bu mefhumu desteklemiştir. Dolayısıyla Kur'an'da Cahiliye müşriklerinin salatu olarak zikredilen ritüeller ile namaz ibadeti birbirinden farklıdır.

Anahtar Kelimeler: Salat, Namaz, Cahiliye, Kur'an

Muka, Tasdiya and Salât in The Jahiliyya Period within The Scope of Anfâl 8/35

Abstract

A lot of verses in the Quran contain details and information about the period of Jahiliyyah. For this reason, any information about the period of the Jahiliyyah contributes to a better understanding of the Quran. The correct understanding and interpretation of the information conveyed by the Quran is also extremely important. This article discusses the existence of any worship practice of Namaz similar to the one in its present day form in the Jahiliyyah period. The 35th verse of Enfâl Sura is one of the most important verses for good understanding of this subject. This verse is one of the most important arguments of the people who claim that polytheists were aware of the practice of Namaz. In this research, it emerged that the concept of Namaz was not present in its current sense. Analysis of other verses related to this subject also supports this idea. Therefore, the concept of worship ritual of the polytheists in the Jahiliyyah mentioned in the Quran is different than the concept of Namaz in Islam.

Keywords: Salah, Prayer, Jahiliyyah, Quran

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ehmetyasar1985@hotmail.com

Kur'an'ı Kerim, soyut emirlerden ibaret değil; yaşamı düzenleyen, muhataplarından somut adımlar atmalarını isteyen öğretilerden müteşekkil bir kitaptır. Bunu yaparken muhataplarının içinde bulunduğu durumu gözeten bir süreci takip etmiştir. Zira bu kitap yaşantının tam içerisinde- dir. Hayatın tam merkezinde olan bu kitap, muhatap kitlenin içinde bulunduğ u şartları, problemleri, sorunları da göz etmiş ve ona göre cevaplar vermiştir. Bundan dolayı da Kur'an'ın doğru anlaşılması indiğ i dönemi iyi anlamakla mümkündür. Zira Kur'an, indiğ i dönemin sosyo-kültürel izlerini taşımaktadır. Bu sebeple Kur'an'ın indiğ i dönemi her yönden araşt ırmak ihmal edilemeyecek bir durumdur. Kur'an'ın fehm edilmesi indiğ i dönemi iyi kavramakla mümkündür. Çoğ u âyetin anlaşılması da buna bağlıdır. Bu sebeple Câhiliye devrine ait her bilgi, Kur'an'ın daha doğ ru anlaşılmasında ve tefsirinde son derece önemlidir. Bu araşt ırmamız da Enfâl 35. âyetinde zikredilen mukâ, tasdiye ve salât kavramlarını ele alacak ve Câhiliye devrinde bu kavramların ne ifade ettiğ ini irdeleyeceğ iz. Âyetin doğru anlaşılması bu kavramların derinlemesine incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Enfâl Sûresinin Nüzül Ortamı

Enfâl sûresinin indiğ i ortamın bilinmesi bizim için son derece önemlidir. Zira âyetin mekkî veya medenî olması ve muhatap kitlenin bilinmesi âyet üzerinde inşa edilecek tasavvur açısından önemlidir. Mukâtil b. Süleymân'a göre Enfâl 30. âyeti hariç sûre medenîdir.¹ Kurtubî, İbn Abbas'a dayandırdığı görüş e göre ise, 30-36 âyetleri mekkî diğ er âyetler ise medenîdir.² İbn Kesîr ve Suyûtî âyetin medenî olduğ unu belirtir ve herhangi bir ihtilafa değ inmez.³ Begavî ise, sûrenin medenî olduğ unu ancak 30-36 ayetlerinin olay yerinin mekkî olduğ unu söyler.⁴ Bu yoruma göre Enfâl sûresinin 30-36 âyetleri müşrikleri konu edinse bile medenîdir. Fîrûzâbâdî ise, sûrenin medenî olduğ unu ve bu konuda icmâ olduğ unu belirtir.⁵ Muasır bilginlerden Ebû Zehra, farklı bir değ erlendirmede bulu-

1 Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut, Dârü l-İhyâi't-Türâs, c. II, s.97.

2 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. İbrahim Ahmed el-Berdevûni, Kahire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964, c. VII, s. 360.

3 Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Âzîm*, 8 c.Thk. Sami b. Muhammed Selame, Dârü't-Tayyibe, y.y. 1999, c. IV, s. 5; Abdurrahman b. Ebi Bekr es- Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, Beyrut, Dârü'l- Fıkr, c. IV, s.3.

4 Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzil, fi Tefsîri'l-Kur'an* Thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut, Dârü l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, h. 1420, c. 2, s. 226.

5 Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besairu zevi't-temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, İhyaü't-Turasi'l- Arabî, c. I, s. 222.

nur. Buna göre, 30-36 âyetleri üslûbu, konusu ve zamanı yönüyle mekkî âyetlerdir. Ama konusu hicret olduğundan dolayı medenî âyetlerle beraber ele alınmıştır.⁶ Görüldüğü üzere müfessirler arasında konuyla ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. Bizce önemli olan husus Enfâl 35. âyetinde zikredilen ritüellerin nerede gerçekleştiği bilgisidir. Gerek âyetin nüzûl sebebi gerekse de âyetin bağlamı ve müşriklerin bu eylemleri yaparken Hz. Peygamber'i hedef alması bu olayın Mekke'de gerçekleştiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla âyetin medenî olması bu ritüellerin Mekke'de yapılmadığı anlamına gelmemektedir.

Âyetin Sebeb-i Nüzûlü ve Işık Çalma ile El Çırpma Eylemini Yapanlar

Enfâl 35. Âyetin tefsirinde müfessirlerden bazıları âyetin sebeb-i nüzûlünü ön plana çıkarırken, bir kısmı da âyete muhatap olan kitleye vurgu yapmaktadır. Âyetlerin sebeb-i nüzûlü hakkında değişik rivayetler söz konusudur.

Bir rivayete göre, müşrikler tavaf esnasında Hz. Peygamber'e muhalefet ediyor, onu alaya alıyor, el çırpıp ışık çalıyorlardı. Bunun üzerine Allah, "Onların, Kâbe'nin yanında duaları ışık çalıp el çırpılmaktan ibarettir" âyetini, indirdi.⁷

Bir diğer rivayete göre ise, Hz. Peygamber ve sahabeler Kâbe'de namaz kıldığı esnada müşriklerden bir grup Hz. Peygamber'in sağında kuşun ötüşü gibi öter, diğer grupta solunda el çırparak Hz. Peygamber'in ve sahabelerin namazını bozmaya çalışırdı. Bunun üzerine ilgili âyetler nâzil olmuştur.⁸ Rivayetlerden anlaşıldığı üzere âyet, Hz. Peygamber'in alaya almalarından dolayı inmiş⁹ ve onların yaptıkları ibadetlerin anlamsızlığına vurgu yapmıştır.

Enfâl sûresinde geçen eylemleri kimin yaptığıyla ilgili ise değişik değerlendirmeler yapılmıştır. Bir rivayete göre âyet, Hz. Peygamber Kâbe'de namaz kıldığı zaman Abdüddâroğulları'ndan iki kişinin Hz. Peygamber'in sağında el çırparak, iki kişinin de solunda çığlık atarak Hz. Peygamber'in namazına ve Kur'an okuyuşuna mani olmaya ve ibadetini bozmaya çalı-

6 Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed el Ma'ruf bi Ebî Zehre (ö. 1898-1974), *Zehretu't-Tefâsîr*, 10 c., y.y., Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y., c. VI, s. 3056.

7 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Galib el-Âmülî Ebû Cafer et-Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*, 26 c.Thk. Abdullah b.Abdulmuhsin et-Turkî, Dârü'l-Hicr c. XI, s. 64.

8 Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 10 c., Thk. Mucdi Bâslûm, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005, c. V, s. 194.

9 Muhammed b. Ali b.Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadir*, Beyrut, Dâru İbn Kesir/Dâr el-Kelîmu't-Tayyib, 1414, c. II, s. 351.

şan kişileri ele almaktadır.¹⁰ Buna göre, “İnkâr edenler: ‘Bu Kuran’ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız’ dediler.”¹¹ âyeti de müşriklerin bu tür girişimlerini haber vermektedir.¹² Dolayısıyla müşriklerin Kur’an’ı engelleme, Hz. Peygamber’in ibadetini küçümseme ve alaya alma girişimleri bu âyetle ifade edilmiş olmaktadır.

Bir diğer rivayete göre ise, Hz. Peygamber, Mekke’de Rük-n-ü Yemâni ile Hacerülesved arasında namaz kılariken Sehm kabilesinden iki kişi yanına yaklaşırdı. Hz. Peygamber’in namazını bozmak için bunlardan biri sağından mukâ kuşu gibi çılgık atardı, diğeri de kuşlar gibi kanat çırpardı.¹³ Görüldüğü üzere bu rivayette de farklı bir kabileye vurgu yapılmaktadır.

Mukâtil’e göre ise, Hz. Peygamber, “Hayır! Sakın sen ona uyma; secde et ve Rabbine yaklaş.”¹⁴ âyetini okuduktan sonra ashâbiyla beraber secde etti. Müşrikler ise ıslık çalıp el çırpmaya başladılar. ıslık çalan kişi Hz. Peygamber’in akrabalarından birisiydi. “Onların, Kâ’be’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpaktan ibarettir” âyeti de bu duruma işaret etmektedir: Zira Hz. Peygamber, secde ettiğinde secde etmez alaya alırlar, Kur’an okuduğunda ise ıslık çalarak, el çırparak ona eziyet ederlerdi. Allah bu durum üzerine “Artık onlar için ne var ki, imân etmiyorlar? Ve onlara karşı Kur’an okunduğu vakit secde etmezler” âyetini indirdi.¹⁵

Bir diğer rivayete göre ise, müşrikler Kâbe’yi çıplak ve yalın ayak tavaf eder, ıslık çalıp el çırpardılar. Bunun üzerine Yüce Allah, “De ki: Allah’ın, kulları için yarattığı ziyneti ve temiz rızkı kim haram kılmış? De ki: “Bunlar, dünya hayatında mü’minler içindir. Kıyamet gününde ise yalnız onlara özgüdür. İşte bilen bir topluluk için âyetleri, ayrı ayrı açıklıyoruz.”¹⁶ âyetini indirerek örtünmelerini emretmiştir.¹⁷

Konuyla ilgili bir diğer görüş ise “Kâfirler: “Bu Kur’ân’ı dinlemeyin, gürültü yapın. Umulur ki böylece siz gâlip olursunuz.” Kur’an’ı dinlemeyip alaya alma girişimleri Enfâl 35. âyetinde geçen ıslık çalma ve el çırpma şeklinde gerçekleştiği söylenmiştir. Bu durumda müşrikler Kur’an’ı ala-

10 Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdî el-Belh(ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut, Dâru İhyâi't-Tûrasi'l-Arabî, 1423, c. II, s. 114. et-Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*, c. XI, s. 164.

11 Fussilet: 26/41.

12 Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmet b. Yusuf b. Abdu'd-Daim, *Ed-durru'l-masun fi Kitabi'l-Maknun*, Thk: Ahmet Muhammed el-Hirat, Şam, Dâru'l-Kalem, c. V, s. 601.

13 Abdurrahman b. Ebi Bekr es- Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr, fi't-tefsîr bi'l-Me'sûr*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, c. IV, s. 64.

14 Alak: 19/96.

15 Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. IV, s. 740.

16 A'raf: 7/32.

17 et-Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*, c. XI, s. 164.

ya almak için bu eylemleri birbirilerine tavsiye ediyorlardı.¹⁸ Dolayısıyla müşrikler, el çırpma ve ıslık çalmayı Kur'an'a muhalefet etmek için yapıyorlardı.¹⁹ Müfessirlerin aktardığı bu bilgilerden yola çıkarak şu değerlendirmeler yapılabilir.

1. Bu rivayetlerin bazıları belli bir grubun eyleminden bahsederken bazı rivayetler ise bu ritüellerin belli bir grupla sınırlı olmadığını ifade etmektedir. Bizim kanaatimize göre âyetin sebebi nüzûlünden yola çıkarak bu ritüelleri belli bir grup, kabile ile sınırlı tutmak doğru değildir.

2. Rivayetler de bu eylemi yapan kişilerle ilgili değişik kabilelerin isimlerinin zikredilmesi bu ritüellerin değişik zamanlarda değişik kabileler ve şahıslar arasında tekerrür ettiğini göstermektedir. Ancak bu ritüeller belli bir kabile ile sınırlı değildi. Bilakis Cahiliye müşriklerinin yaptığı bir ibadet olarak anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz.

3. Bazı müfessirler, müşriklerin bu eylemlerini Hz. Peygamber ve sahabilerin namazlarına muhalefet için yaptıklarını belirtmiştir. Bazılarına göre ise müşrikler, el çırpma ve ıslık çalmayı Kur'an'a muhalefet etmek için yapmıştır. Bu durumda, "Kâfirler: Bu Kur'an'ı dinlemeyin, gürültü yapın. Umulur ki böylece siz gâlip olursunuz." ayetindeki Kur'an'a muhalefet el çırpma ve ıslık çalma şeklinde yansıtılmış olmaktadır. Bizce bu ritüeller, sadece Kur'an'a karşı yapılan gürültüden ibaret değildir. Zira müşriklerin Kur'an'a karşı saygısızlıkları değişik şekillerde yansıtılıyordu. Kur'an'ın değişik âyetleri müşriklerin Kur'an'ı dinlemeyip, gürültü yapmak için her eyleme başvurduklarını göstermektedir.

Mukâ, Tasdiye ve Salât kavramlarının Tahlili

Mukâ ve tasdiye ritüelleri, İslam'dan önce Arap müşrikleri açısından karşılığı olan ve bilinen uygulamalardı. Öyle ki, birisi Safa tepesinden ıslık çalar ve bu Hira'dan duyulurdu.²⁰ Müşrikler, bu eylemlerle Allah'a yakınlaşır, ibadet ederdi. Ancak bu ibadetleri korku ve saygının olmadığı tamamen anlamsız ve bir oyundan ibaretti. Müşrikler, bu ritüelleri Hz. Peygamber'in ibadeti esnasında arttırır ve böylece Hz. Peygamber'in ibadetini ifsat etmeye çalışırlardı.²¹

18 Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 10 c., Thk. Mucdi Bâslüm, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005, c. IX, s. 76.

19 İbn Atiyye el- Endülûsî, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, c. II, s. 524; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, c. XI, s. 166.

20 Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib b. Abdurrahmân b. İbn Atiyye el- Endülûsî, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, Thk., Abdusselâm Abdu eş-Şâfi Muhammed, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422, c. II, s. 524.

21 İbn Atiyye el- Endülûsî, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, c. II, s. 524.

Tefsir âlimlerinin bu kavramların ne anlama geldiğine dair yaptıkları değerlendirmelerin bazıları sadece lügavi bir tefsirden ibaret iken bazı değerlendirmeler ise Arap örf-adet ve geleneklerini dikkate alan yaklaşımlar çerçevesinde irdelenmiştir. Bu kavramların ne anlama geldiği konusunda lügavi tefsir yeterli olmayacaktır. Bu sebeple o dönemin yapısını dikkate alan değerlendirmeler âyetin doğru anlaşılmasına katkısı açısından önemlidir.

Çoğu dilbilimcileri, مكا (mukâ) kelimesine ıslık çalmak, صدی (sadâ) kelimesine de el çırpma anlamını verir.²² Şu şiirde de bu anlamdadır:

وَذَلُّوا جَمِيعًا لَهُمْ صَحَّةٌ مُكَاةٍ لَدَى النَّبِيِّ بِالتَّصْدِيَةِ

“Onların tamamı, evin yanında el çırpma ve ıslık çalmayı sürdürdüler.”²³

Mukâ ağızla olduğu gibi parmak ve avuç içleriyle de olur. Bazen de buna burun da dâhil edilir.²⁴

Tasdiye için de değişik değerlendirmeler yapılmıştır. İbn Ubeyde'ye göre tasdiye kelimesinin aslı gürültü, bağırma, el çırpma anlamına gelen التَّصَدُّ (et-tasaddut) olup iki dal harfinden birisi ya harfine ibdâl olmuştur. Bu görüşe göre, “إِذَا قَوْمٌ مِنْهُ يَصْدُونَ” âyetinde ki يَصْدُونَ kelimesi de bu anlamdadır. Ebû Ca'fer er-Rüstemi, Ebû Ubeyde'nin bu görüşünün yanlış olduğunu kelimenin aslının صدی olduğunu belirtse de Cevherî, Ebû Ubeyde'nin bu yaklaşımını desteklemekte ve صدی (sadâ) kelimesinin aslının صدَّى (saddâ) olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Bir diğer görüşe göre tasdiye sözcüğün aslı; engelleme, mâni olma anlamına gelen إِذَا قَوْمٌ مِنْهُ يَصْدُونَ tasdidetun'dur. Bu görüş sahipleri يَصْدُونَ âyetinde ki يَصْدُونَ kelimesinin merfû okunuşunu dayanak olarak gösterirler.²⁶ Bu durumda tasdiye, Allah'ın yolundan alı koyma, namaza ve dine engel olmaktır. Taberî, bu görüşün savunucularını eleştirir. Ona göre bu görüşü destekleyen bir dayanak yoktur. Zira bu kelimenin mastarı تصدية / tasdiyeyun iken, الصَّدْ kelimesi için صَدَيْتَ denememekte صدَّدْتَ denmektedir. Ancak tasdiye kelimesini صَدَّدْتَ kelimesinden olduğunu ve dal harflerin-

22 Halil b. Ahmet, Kitabu'l-ayn, Thk.: Mehdi Mahzumi, İbrahim es- Samerrai, Mektebetü'l-hilâl, c. V, s. 418; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sadr, c. III, s. 246; Abdilkadir er-Râzi, *Muhtârü's-Sihâh*, Beyrut, Mektebetü'l-asriyye., c. I, s. 297.

23 el-Kurtubî, *el-Câmî li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, c.7, s. 401.

24 Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhit*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, 1420, c. V, s. 315.

25 Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed er-Râzî (ö. 666/1268) *Mefâihü'l-Ğayb: Tefsiru'l-Kebîr*, Beyrut, Dâru İhyâit-tûrasi'l-Arabî, 1420, c. XV, s. 483; Ebû Hafîs Siracuddin Ömer b. Ali. b. Adil el-Hanbelî, *el-Lubâb fi-ulumi'l-Kitab*, Thk. Adil Ahmet Abdulmevcut, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. IX, s. 510.

26 Ebû Hafîs Siracuddin, *el-Lubâb fi-ulumi'l-Kitab*, c. IX, s. 510.

den birinin ya harfine ibdâl olduğu savunulduğu takdirde bu görüşün kabul edilebileceğini belirtir.²⁷

İbn Atiyye, tasdiye kelimesinin gürültü ve el çırpma anlamlarına gelebileceğini ama bu kelimeye engelleme ve mâni olma anlamı yüklenemeyeceğini açıklar. Ancak tasdiye kelimesine el çırpma ve ses çıkarmadan dolayı manen bir engelleme anlamı verildiği takdirde bunun doğru olabileceğini belirtir.²⁸ İbn Atiyye'nin bu değerlendirmesini son derece önemli görmekteyiz. Zira seleften bazılarının tasdiye kelimesine mâni olma anlamı vermesinin nedenini sadece lügavi anlamla sınırlı tutamayız. Tasdiye kelimesine engel olma anlamının verilmesi, müşriklerin Hz. Peygamber'in ibadetini engelleme girişimini ifade etmeye çalışmış olmalarından kaynaklanmış olabilir.

İbn Kuteybe ise, mukâ kelimesinin anlamının ıslık çalmak olduğunu kuşun ötüşü sebebiyle de mukkâ olarak isimlendirildiğini, tasdiye'nin ise el çırpma olduğunu belirtir.²⁹

İlk dönem müfessirlerin çoğunluğu da âyetteki مُكَاء (mukâen) lafzını ıslık çalma şeklinde tasdiyetun kelimesini ise el çırpma şeklinde yorumlamıştır.³⁰ İbn Abbas konuyla ilgili şöyle der: "Müşriklerin Kâbe'deki namazları mukâ ve tasdiye'dir. Mukâ, ıslık çalma; tasdiye el çırpma'dır."³¹ Mücahit ve İbn Ömer de bu görüştedir.³² Şu şiir de bu anlamı desteklemektedir:

وَحَلِيلٌ غَائِبَةٌ تَرَكْتُ مُجَدَّلاً تَمَكُّوْا فَرِيضَتَهُ كَشِدْقِ الْأَعْلَمِ

"Öyle güzellerin kocalarını savaşta yere serdim ki, yarası üst dudağı yarık kimsenin çıkardığı ses gibi inliyordu."³³

Suddî şöyle der: "Mukâ, Hicaz'da bulunan ve kendisine mukkâ denilen beyaz bir kuşun terennüm ettiği sestir."³⁴ Şairin şu sözü de buna örnektir:

إِذَا غَرَّدَ الْمَكَاءُ فِي غَيْرِ رَوْضَةٍ فَوَيْلٌ لِأَهْلِ الشَّاءِ وَالْحُمُرَاتِ

"Şayet kuş bahçe dışında öterse, o zaman hayvan ve sürülerin vay haline."³⁵

27 Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, c. XIII, s. 527.

28 İbn Atiyye el-Endülüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, c. II, s. 524.

29 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Te'vili müşkili'l-Kur'ân*, Thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 179.

30 et-Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, c. XI, s. 161.

31 et-Taberî (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, c. XI, s. 162.

32 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vili âyi'l-Kurân*, 13/524.

33 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, c. XI, s. 164.

34 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VII, s. 400.

35 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. VII, s. 400.

Katâde'den ise iki görüş aktarılır: Birinci görüşe göre, mukâ, el çırpma, tasdiye ise Kuran'a karşı çıkmak için yaptıkları gürültüdür. Katâde'den yapılan ikinci rivâyete göre ise, mukâ, ıslık çalma, tasdiye ise el çırpmadır.³⁶ İbn Atiyye, Katâde'nin mukâ kelimesine verdiği el çırpma anlamını zayıf görüş olarak değerlendirir.³⁷

Nafi' b. Ezrak, İbn Abbas'a, "bana mukâ ve tasdiyeden haber ver" diye sorduğunda İbn Abbas: "Mukâ, kuşun; tasdiye ise, kırlangıçların kanat çırparken çıkardığı sestir." der. "Araplar bunu biliyor muydu" diye sorunca şöyle cevap verir: "Evet! Sen Hasan b. Sabitin şu sözünü duymadın mı?"

نقوم إلى الصلاة إذا دعينا وهمتكم التصدي والمكاء

"Biz çağrıldığımızda namazı ikame ederiz. Sen ise el çırpma ve ıslık çalmakla meşgulsün"³⁸ diyerek cevap verir.

İbn Zeyd'e göre ise, mukâ Câhiliye ehlinin birbirlerine haber vermek için yaptıkları bir ritüeldi. Kendisinden aktarılan başka bir rivâyete göre ise, "mukâ el ile ıslık çalma ve bir oyundur" demiştir.³⁹

İkrime'ye göre ise, mukâ çalgıyı üflemek gibidir. Tasdiye ise müşriklerin Kâbe'yi sola doğru tavaflarıdır.⁴⁰ Kelimeyi bu şekilde yorumlamanın nedeni elbette önemlidir. Ancak gerek lügavî anlam ve gerekse de rivayetler bu anlamı desteklememektedir. Bundan dolayı da Âlûsî, İkrime'nin bu görüşünü eleştirir ve doğru olmadığını belirtir.⁴¹

Râgıb el-İsfahânî'ye göre ise, مكا الطير "kuş öttü" demektir. Bu durumda Râgıb'a göre âyetten kasıt şudur: "Onların bu eylemleri bir kuşun hafif ötüşü gibidir." Râgıb, mukka'ya kuş, sadda'ya ise, her pürüzsüz yerden gelen ses anlamını yükler.⁴²

Râgıb el-İsfahânî kelimelere yüklediği bu anlamlara uyumlu bir şekilde âyeti tefsir ederek şöyle der: "Namazlarının ıslık çalma ve el çırpma şeklinde isimlendirilmesi; namazlarının batıl olduğuna, yaptıkları bu fiillerin bir

36 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an* c. VII, s. 400.

37 İbn Atiyye el- Endülüsî, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, c. II, s. 524.

38 es- Süyûtî, *ed-Dürri'l-mer'ûr*, c. IV, s. 61.

39 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vili' âyi'l-Kurân*, c. XIII, s. 526.

40 Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris b.Münzir İdris (ö. 277/890), *Tefsirü'l-Kur'âni'l-âzim li İbn Ebû Hâtim*, Thk. Esâd Muhammed et-Tib, Arabistan, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz., 1419, c. V, s. 1696.

41 Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-'Azim ve's-Sibâ'i'lMesâni*, Thk. Ali Abdülbarî Atiyye, Beyrut, Dârü'l- Kütübi'l-ilmîyye, c. V, s. 190.

42 Ebül-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, Thk. Safvân Adnan, Şam, Dârü'l-Kalem, c.,1, s. 773, 481.

karşılığı olmadığına, onların bu durumunun öten ve kanat çırpın kuşlar gibi olduğuna işarettir.”⁴³

İbn Abbas'a dayandırılan görüşe göre; “müşrikler Kâbe'yi çıplak bir şekilde el çırparak ve ıslık çalarak tavaf ederdi.” Mukâtil ve Mücahid'e göre ise mukâ ve tasdiye, müşriklerin Hz. Peygamber'in ibadetini ifsat etmek için yaptıkları bazı ritüellerdi. Râzî, İbn Abbas'ın sözünden hareketle müşriklerin bir ibadet şekli olduğunu; Mücahid ve Mukâtil'in görüşlerinden de bu eylemlerin Hz. Peygamber'e eziyet etmek amaçlı yaptıkları bazı eylemler olduğunu belirtir ve ardından İbn Abbas'ın görüşünü tercih eder. ⁴⁴İbn Ömer'den gelen rivayete göre ise, müşrikler yanaklarını yere koyar, ıslık çalıp, el çırpardı.⁴⁵

Zeccâc ise şöyle der: Mescid-i Harâm'dan Allah'ın veli kullarını engellemelerine rağmen, el çırpma ve ıslık çalma ile Allah'a yakınlaşıyorlardı.⁴⁶ Bir diğer görüşe göre ise mukâ ve tasdiye namaz değildi. Ama müşrikler bu ritüelleri namaz yerine koymuşlardı.⁴⁷

İbn Atıyye'ye göre; müfessirlerin çoğunluğuna göre mukâ ve tasdiye müşriklerin Hz. Peygamber'in bi'seti esnasında ortaya çıkardıkları bidatler olduğunu ve bununla Hz. Peygamber ve müminlerin ibadetlerini bozma amacı güttüklerini belirtir. Bu şekilde Yüce Allah, müşriklerin Allah'ın veli kulları olamayacaklarını belirttikten sonra müşriklerin biz salâtı yaptığımız halde nasıl olurda Allah'ın veli kulları olamayız? Muhtemel itirazının da önü kapatılmış olmaktadır. Bu durum kişinin “أنا أفعل الخير فيقال” “ben iyilik yapıyorum sözüne karşılık, hayır senin yaptığın iyilik; içki içmek ve adam öldürmekten ibarettir” sözü gibidir. Yani senin ibadetin ve amacın budur.⁴⁸ Dolayısıyla müşriklerin namazlarının mukâ ve tasdiye olarak isimlendirilmesi, bu ibadetlerinin batıl olduğuna ve bir karşılığının olmadığına tembihtir.⁴⁹

Mâverdi ise mukâ ve tasdiye'nin namaz olarak isimlendirilmesinin sebebini iki nedene bağlar:

43 Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* c. I, s. 492.

44 Ebû Abdillâh Zeynüddin Muhammed er-Râzî (ö. 666/1268) *Me'âtihu'l-Ğayb: Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420 , c. XV, s. 481.

45 Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Münzir İdrîs, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-âzîm li İbn Ebû Hâtîm*, c. V, s. 1696.

46 Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 5 c., Thk. Abdülcelil Abdüh Şelebî, Beyrut, 'Âlemü'l-kütüb, s. c. II, s. 412.

47 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. XIV, s. 454.

48 İbn Atıyye el- Endülüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, c. II, s.524.

49 Firûzâbâdî, *Besairu zevî't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, c. III, s.438.

Birincisi, müşriklerin dini anlamda yaptıkları bu ritüeller namaz olmasa da mukâ ve tasdiye'yi dua ve tesbihin yerine koyarak onu salât kıldılar. İkincisi: Onlar bu eylemleri namaz fiilleri gibi yapıyorlardı.⁵⁰

Bir diğer görüşe göre ise, müşrikler namaz kılmaları istendiği halde, onlar mukâ ve tasdiye'yi namaz yerine koymuşlardır.⁵¹

Ebû Hayyân, âyetin yorumuyla ilgili üç görüş aktarır: Birincisi, kâfirlerin mukâ ve tasdiye şeklinde bir ibadet ve namazları vardı. İkincisi, sevap ve faydası olmayan bir namazları olduğu için yaptıkları şeyler gürültüden ibarettir. Üçüncüsü, namazları yoktu mukâ ve tasdiye'yi namazın yerine koydular. Bu görüşleri zikreden Ebû Hayyân, hocalarına dayandırdığı bilgiye göre, âlimlerin çoğu âyetteki salâtı tavaf şeklinde yorumlamıştır.⁵²

Cessas, mukâ ve tasdiye'nin salât olarak isimlendirilmesinin sebebi olarak müşriklerin bu ritüelleri salât yerine koymalarını sebep olarak gösterir.⁵³

Âlûsî, namazdan kastın dua veya başka hareketler olabileceğini, müşriklerin yaptıkları bu ritüelleri namaz olarak isimlendirdiklerini belirtir.⁵⁴

Görüldüğü üzere mukâ ve tasdiye hakkında değişik yorumlar mevcuttur. Bu görüşler arasında özellikle iki rivayet bizim dikkatimizi çekmiştir: Bunlardan birisi, İbn Abbas'ın şu sözüdür: "Müşriklerin Kâbe'nin yanındaki namazları mukâ/ıslık çalma ve tasdiye/el çırpıydı." İkincisi, İbn Ömer'e nispet edilen, müşriklerin yanaklarını yere koyup, ıslık çalıp, el çırpımları rivayetidir. Bu iki rivayet Cahiliye'de mukâ ve tasdiye'nin bir karşılığı olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda bu ritüelleri müşriklerin yaptığı bir oyun ve eğlence şeklinde anlaşılmasını eksik buluyoruz. Zira İbn Abbas'ın rivayetinden bir ibadetin varlığı anlaşılırken, İbn Ömer'in rivayeti de İbn Abbas'ın rivayetini desteklemekte ve bu ibadet hakkında bazı detaylar vermektedir. Özellikle İbn Ömer'in müşriklerin bu ritüellerini yanaklarını yere koyarak yaptıklarını söylemesi, bu ibadetin şekilsel bazı özelliklerini yansıtmakta ve secdenin bilindiğine işaret etmektedir. Ancak müşriklerin bu ibadeti namaz ibadeti değildir. Aksine müşriklerin belli şekillerde yaptıkları ve salât ismi verdikleri bir ibadet olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla müşrikler, Allah'a yakınlaşmak için kuşlar gibi ötüyor ve kanat çırpıyorlardı ve bunu bir ibadet olarak uydurmuşlardı. Bu müş-

50 Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *Tefsîrû'l-Mâverdi: en-Nüket ve'l-uyûn*, 6 c., Thk. Seyyid ibn Abdülmaksûd b.Abdurrahîm, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. II, s.316.

51 el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzil, fi Tefsîri'l-Kur'ân* c. II, s.291.

52 Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhîd*, c. V, s.315.

53 Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut, Dârü l'İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî. c.4, s. 229.

54 el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-me'âni*, c. V, s. 190.

riklerin dine soktukları bid'atlerdendi. Bu ibadetlerini Kâbe'de yapıyor ve Hz. Peygamber ile sahabilerin ibadetlerine denk düştükleri esnada ise bu ibadetleriyle rahatsızlık veriyorlardı. Yüce Allah, bunların yaptıkları bu şekillerin bir faydası olmadığını zira kendilerinin uydurdukları boş, faydasız hareketler olduğunu açıklayıp onları azarlamıştır. Dolayısıyla bu âyetten yola çıkarak salât kavramı üzerinden müşriklerin namaz kıldıkları neticesine ulaşmanın pek mümkün olmadığı görülmektedir. Zira âyet, onların bu eylemini namaz olarak görmemekte ve batıl olduğunun altını çizmektedir. Cevâd Alî'nin de belirttiği gibi, bilinen anlamıyla namaz, İslam ile beraber vahyedilen ve emredilen bir ibadettir. Bu sebeple bu Cahiliye'de mevcut bir ibadet değildir. Ve dolayısıyla da müşrikler namaz ibadetini bilmiyordu⁵⁵

Aslında sadece namaz değil, Câhiliye devrine ait diğer ibadetlerin çoğu hakkında da detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Onların, ibadetlerinden bahsedilen yazılı herhangi bir belge bize ulaşmamıştır.⁵⁶

Câhiliye döneminde namaz olup olmama meselesinin tartışma konusu olmasının en temel nedeni "salât" kavramının yüklediği anlamlardır. Dolayısıyla salât kavramıyla ifade edilen anlamla namaz kavramının ifade ettiği anlam farklılığı dikkate alınmadığı sürece mesele çetrefilli bir konu olarak kalacaktır.

Salât ve Namaz Kelimelerinin Lugavî Anlamı

Salât kelimesinin Arap dilinde çok değişik anlamlara haiz olması, bu kelimenin Kur'an'da geçtiği yerlerde hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesini de gerekli kılmaktadır. Bazı kesimlerin salât kelimesine sadece dua anlamını yükleyip "Kur'an'da namaz yoktur" söylemindeki cehaletin asıl sebebi kavramların ifade ettiği değişik anlamları ihmal etmek ve muradı ilahiyi gözetmemektendir.

Arap dilinde salât kelimesinin çok değişik anlamları vardır. Firûzâbâdi'ye göre salat kavramı Kur'an'da 13 anlamda kullanılmaktadır.⁵⁷ Dua, rahmet, istiğfar ve İslam bu anlamlardan bir kaçıdır; صَلَّى عَلَيْهِ وَصَلَّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ "ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir" âyeti de bu anlamdadır.⁵⁸ Şu ayetlerde de salat kelimesi, dua ve bereket anlamında kullanılmıştır: ⁵⁹ "O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size mer-

55 Cevad Alî, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, s. 18.

56 Cevad Alî, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, s. 18.

57 Firûzâbâdi, *Besairu zevî't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, c. III, s. 438.

58 Râgib el-İşfahâni *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, c. I, s. 491.

59 Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîr'ül-Hadis*, Kahire, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1383, s. 327.

hamet eden; melekleri de sizin için bağışlanma dileyendir.”⁶⁰ “Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamberi överler: Ey inananlar! Siz de onu övün, ona salât ve selam getirin.”⁶¹ “Bedevilerden kimileri de vardır ki, Allah’a ve ahiret gününe inanır. Harcayacaklarını, Allah katında yakınlığa ve dualarını almağa vesile sayarlar.”⁶²

Yüce Allah’ın müminlere salâtı ise onları tezkiye etmesidir. Meleklerin ise istiğfar ve duadır.⁶³ Görüldüğü üzere salât kavramı değişik anlamları içinde barındırmaktadır. Türkçe bazı mealler “salât” kelimesini olduğu gibi almakta ve ne anlama geldiği hakkında bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Oysa Arapçaya vukûfiyeti olmayan bir kimsenin “Allah, salât eder” sözünü yanlış anlama ihtimali vardır.

Bilindiği üzere Kur’an bazı kavramlara şer’i anlamlar yüklemiştir. Bunlardan birisi de salât kavramıdır. Râgıb el-İsfahânî, salât kelimesinin şer’i anlamı hakkında der ki:

Salât ise, belli bir ibadettir. Asıl anlamı duadır. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi ise, bir şeyin, içerdiği bazısıyla isimlendirilmesi gibidir. Salât bazı şeriatlere göre farklılık gösterse de tüm dinlerde olan bir ibadettir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Namaz, müminlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.”⁶⁴

Namaz kelimesine gelince:

Farsça’da tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet” anlamına gelen namâz, sözlükte “dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak” mânalarındaki Arapça salât kelimesinin (çoğulu salavât) karşılığı olarak Türkçe’ye geçmiştir.” Terim olarak salât tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade eder⁶⁵

Bu anlamlardan hareketle salât ve namaz kelimeleri arasında umûm ve husûs farkı olduğu görülmektedir. Özellikle namaz kavramıyla ilk akla gelen anlam, tekbirle başlayıp selâmla son bulan belli hareket ve sözlerden oluşan ibadet akla gelmektedir. Oysa salât kavramı daha geniş anlamlıdır. Bu sebeple çalışmamızda salât kavramını ön plana çıkardık. Zira müşriklerin salâtını namaz kelimesiyle ifade etmek hem eksik kalacak hem de kast edilen anlam belirgin bir şekilde ortaya çıkmayacaktır.

60 Hadid: 9/57.

61 Ahzap: 56/33.

62 Tevbe: 9/99.

63 er-Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur’ân*, c. I, s. 491.

64 er-Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur’ân*, c. I, s. 491.

65 M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *DİA*, XXXII,350.

Müşriklerin Namaz Kılma Meselesine Dair Tartışmalar

Câhiliye döneminde namaz ibadetinin bilindiğini söyleyenler iddialarını bazı ayetlere, değişik rivayetlere ve Haniflik inancına mensup bazı kişilerin namaz kıldıklarına dair nakillere dayandırmaktadırlar.⁶⁶ Bu kesimin en önemli dayanakları Enfâl sûresinin 35. âyetidir. Zira bu kesimlere göre yüce Allah'ın; "Onların Kâbe'deki namazları ıslık çalmadan ve el çırpmadan başka bir şey değildir" ifadesi, müşriklerin namaz ibadetinden uzak olmadıklarına delildir. Derveze şöyle der: "Belli şekiller içerisinde namazın kılınması İslam'a has bir durum değildir. Bilakis bu durumun bi'setten önce de olduğuna Enfâl sûresi işaret etmektedir. Zira bu âyette müşriklerin bazı şekillerle yerine getirmiş oldukları ibadet salât kelimesiyle ifade edilmiştir."⁶⁷ Süleyman Ateş, Enfâl sûresi 35. âyetin tefsirinde şöyle der: "Bu ayetten, Araplar arasında, islamdaki muntazam şekliyle değil ama, onun çekirdeği olacak nitelikteki bir namaz kılmanın varlığı anlaşılmaktadır... İslam, aslı mevcudolan namazı geliştirmiş, muntazam, disiplinli hale sokmuştur."⁶⁸

Öte taraftan rivayetleri incelediğimizde Cahiliye devrinde salât ibadeti olduğu izlenimi veren bazı verilerin de söz konusu olduğu görülmektedir. Bunların bazıları şunlardır:

1. Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr Câhiliye devrinde Kâbe'ye yönelerek salât yaptıklarına dair bazı rivayetler söz konusudur⁶⁹ Öyleki b'setten önce Ebû Zer'in üç yıl boyunca salâtı kıldığına dair rivayetler mevcuttur.

2. Câhiliye devri Arapları tarafından namazın bilindiği, ölüye de namaz kıldıkları konusunda bazı rivayetlerin mevcut olmasıdır. Buna göre müşrikler ölülerini yıkar, kefenler ve salât kırlardı.⁷⁰ Onların salâtı ölü-nün bir yere konması, velinin ölünün ardından güzelliklerini zikretmesi ve ardından Allah'ın rahmeti üzerine olsun deyip defnetmelerinden ibaretti.⁷¹ Dolayısıyla bu görüşe göre, bu namaz, İslam'daki cenaze namazından farklı olsa bile, yine de namazdır."⁷²

66 Bkz. İsrail Balcı, *Hız. Peygamber ve Namaz*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, s. 13-18; Mehmet Azimli, *Cahiliye'yi Farklı Okumak*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, s. 85-96.

67 Muhammed İzzet Derveze (ö. 1888-1984), *et-Tefsîrû'l-Hadis*, c. I, s. 328.

68 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, s. 508.

69 Ahmet İbrahim eş-Şerif, *Mekketu ve'l-Medinetu fi'l-Cahiliyyeti ve Ahdi'r-Rasul Sallallahu 'aleyhi ve Sellem*, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, s. 146.

70 Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib, *el-Muhabber*, Thk. ilse Lichtenstadter), Beyrut, Dâru'l-Afâk el-Cedîd, 320.

71 İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 320.

72 Mehmet Soysaldı, "İslam Öncesi Mekke Topluluklarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları" (8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011) İBB. Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, İstanbul, 2011, s. 149

3. Namaz ibadetinin en önemli rüknü olan secde Araplar arasında bulunduğunu gösteren nakillerin varlığıdır.⁷³

Soyaldı şöyle der: "İslam'dan önce Cahiliye döneminde Araplarda namaz diye bir ibadet vardı. Ancak müşriklerin kıldığı namaz, ruhtan yoksun, huzur ve edepten uzak, düzensiz bir ibadet şekli idi."⁷⁴

Zikrettiğimiz bu maddeleri iyice tahlil ettiğimizde müşriklerin namaz ibadeti olduğuna dair net bir bilgiye ulaşma imkânı olmadığını göreceğiz. Enfâl sûresinde geçen salât kelimesini bağlamı çerçevesinde incelediğimizde namazdan ziyade müşriklerin bir çeşit ibadet şekli olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Zer el-Gıfârî ve bazı kişilerin namaz kıldıklarına dair rivayetler ise, bu ibadetin müşriklerin bildiği ve mevcut olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Muhtemelen Ebû Zer el-Gıfârî ve Zeyd b. Amr gibi kişilerin salâtlarından kasıt bilinen namaz ibadetinden ziyade belli bir dua ve yakarışı ifade eden ritüellerdir. Ebû Zer'in rivayeti şu şekildedir:

Ey kardeşim oğlu, ben Rasûlullah'la karşılaşmadan üç sene önce namaz kıldım. Abdullah b. Samit ona soruyor: 'Kim için salât yaptın?' Ebû zer: 'Allah için.' Abdullah b. Samit: 'hangi tarafa yönelirdin salât yaparken?' sorusuna Ebû Zer şöyle cevap verir: 'Allah, beni hangi tarafa yönettiyse, o tarafa yönelirdim. Yatsı namazını da kılardım. Gecenin sonunda kendimi bir elbise parçası gibi hafif hissederdim ve düşüp uykuya daldım. Nihayet güneş doğar, üzerimde yükselirdi.'⁷⁵

Görüldüğü üzere rivayette secde hariç salâtın şekli hakkında detay verilmemiştir. Hatta rivayette şaşkın bir kişinin Allah'a yakarışı görülmektedir. Zira Ebû Zer el-Gıfârî, doğruyu bulma isteği ve arzusundan dolayı bir hakikat arayışı içerisindeydi. Bu hakikat arayışını bulmak için çabalaması ve duaya sığınması içinde bulunduğu şaşkınlığa uygun bir durum arz etmektedir. Şayet Ebû Zer, namaz ibadetinin mahiyetini bilseydi ilk olarak kibleye yönelecekti. Oysa Ebû Zer'in sarf ettiği sözlere bakılırsa kible, rükû vs. namazı tamamlayıcı hareketler görülmemektedir.

Öte yandan Ebû Zer el-Gıfârî, bu ibadetini Hristiyan ve Yahudiliğin etkisinden dolayı yaptığını belirtmemekte ve Allah'a vurgu yapmaktadır. Bu da muhtemelen Araplar arasında mevcut olan hanifliğin etkisindedir. Zira Haniflik Araplar'ı araştırmaya ve akli düşüncelere itiyordu. Hanif-

73 Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, c. I, s. 344-345; Mehmet Soysaldı,

İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekat, Oruç ve Hac Uygulamaları, s. 150

74 Mehmet Soysaldı, *İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekat, Oruç ve Hac Uygulamaları*, s. 151.

75 Müslim, *Dua*, 132.

ler'de bu durum bariz bir şekilde görülmekteydi. ⁷⁶Ayrıca Ebû Zer'in bu durumunu tevhibi arayan, hakikati görmek isteyen kişilerin ihlas ve samimiyetine de yormak mümkündür. Zira Ebû Zer el-Gıfâri, kavminin içinde bulunduğu şirk ve kötü eylemlerden kaçmakta ve Allah'a sığınmaktadır. Allah'a sığınırken bazı şekillerle Allah'a yakınlaşması içinde bulunduğu durum açısından son derece tutarlıdır. Dolayısıyla Ebû Zer'in bu tavrı namazı bilmesinden ziyade Allah'a yakınlaşmak isteyen bir kulun ruh halini yansıtmaktadır.

Dolayısıyla Ebû Zer ve Zeyd b. Amr gibi belirli kişilerden yola çıkarak bu ibadetin müşriklerce bilindiğini ve mevcut olduğunu söylemek doğru değildir. Şayet namaz ibadeti olmuş olsaydı, mevcut rivayetler sınırlı olmaz ve bu konuda yeterli bilgi olurdu. Ayrıca bu sahabi için bi'setten önce namaz kıldığı söylenirse, Hz. Peygamber'in namaz kılmamış olması düşünülemez.

Cenaze namazına gelince bu önceki şeriatlarda da bilinen bir uygulamadır. Rivayetlere göre Hz. Âdem vefat ettiğinde cenaze namazı kılınmıştır.⁷⁷ Câhiliye Arapları'nın ölüyü yıkamaları, kefenlemeleri ve namaz kılmaları İslam'daki namaz mefhumuyla karıştırılmamalıdır. Zira onların cenaze namazlarında İslam'ın meşru gördüğü cenaze namazına benzediğine dair herhangi bir bilgiye rastlamamaktayız. Müşriklerin ölülerine namaz kılmaları dua ve mağfiret şeklinde anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Zira rivayetten de anlaşıldığı üzere veli yakınına rahmet okumakta ve bağışlanma dilemektedir.⁷⁸ Dua ise tüm dinlerde olan bir ibadettir.

Bu durumda Câhiliye Arapları'nın ölülerine salâtı dua ve bağışlanma şeklinde anlaşılmalıdır. Daha önce de belirttiği üzere Araplar, salât kelimesini dua anlamında da kullanırlardı. Araplardan birinin söylediği şu söz de bunu yansıtmaktadır.

أعمرو! إن هلكت وكنثُ حيا ... فاني مكثر لك من صلاتي
وأجعل نصف مالي لابن سلمى ... حياتي إن حيت وفي مماتي،

"Ey Amr! Şayet sen ölür, ben hayatta kalırsam, sana dualarımı arttıracam. Malımın yarısını Selma'nun oğluna vereceğim. Bu yaşadığım ve öldüğüm sürece böyledir."⁷⁹

76 Muhammed İbrahim el -Feyyumi, *Tarihu'l-fıkr ed-dini el Cahili*, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, s. 483.

77 Ebû'l-Ferec Nûrüddin Ali b. Burhâniddin İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, es-Siretü'l-Halebiyye İnsânü'l-'uyûn fi sireti'l-emîni'l-me'mûn ,Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, c. I, s. 402.

78 el-Halebî, es-Siretü'l-Halebiyye İnsânü'l-'uyûn fi sireti'l-emîni'l-me'mûn, c. I, s. 489.

79 İbn Habib, *el-Muhabber*, s. 321.

Konuyla ilgili bir diğer konu secde meselesidir. Araplar arasında secde-
nin bilinmesi namazın mevcut olduğu şeklinde anlaşılmasını doğru bul-
muyoruz. Zira müşriklerin Allah'a yakınlaşma duygusuyla putlara da iba-
det ettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla secde kelimesinin şiirlerde ve bazı
rivayetlerde geçmesi Cahiliye döneminde namaz ibadetinin bilindiğine ka-
nıt değildir. Bu durum Araplar'daki mevcut ibadet anlayışını yansıtmak-
tan ibarettir. Kaldı ki, Araplar'dan belli kesimlerin güneşe taptıklarına
dair rivayetler söz konusudur.⁸⁰ Kur'an, güneşe ve aya tapan insanlardan
bahsetmektedir. Şu âyet, bunu apaçık ifade etmektedir. "Eğer Allah'a iba-
det etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan
Allah'a secde edin!"⁸¹

Aynı şekilde Sebe kraliçesinden bahseden şu âyette güneşe tapan top-
luluklardan bahsetmektedir "Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe
taptıklarını gördüm." Sebe kraliçesinin güneşin batışı ve doğuşu esnasın-
da secde ettiği söylenmiştir. Onların secdesi ibadetleridir.⁸²

Bu âyetler göstermektedir ki, secde ibadeti Câhiliye ile sınırlı bir du-
rum değildir. Câhiliye Araplar'ının secdeye kapanması şeri anlamdaki na-
mazı ikame ettiklerine işaret değildir. Derveze, Enfâl sûresinde geçen salât
kavramını müşriklerin belli ritüellerle yaptıkları bir salât olarak tefsir et-
tikten sonra şöyle der:

Rivayetler, salâtın maruf olan bu şeklinin melek tarafından Hz. Peygamber'e
öğretildiğini ve onun da bu şekil üzere namaz kıldığını aktarır. Bu durumda
rukû, secde ve kıyamın Kur'an'da zikredilmesi ve müşriklerin bazen secde ile
bazen de rukû ile muhatap kılınmaları Kur'an'ın şu ayetlerin de olduğu gibi:
"Hani, biz Kâbe'yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmuştık. Siz de Makam-ı
İbrahim'den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrahim ve İsmail'e şöyle emret-
miştik: "Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evi-
mi (Kâbe'yi) tertemiz tutun."⁸³ Hani biz İbrahim'e, Kâbe'nin yerini, "Bana hiçbir
şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler
için temizle" diye belirlemiştik."⁸⁴ "Onlara, "Rahmân'a secdeye kapanın denil-
diğinde "Rahmân da nedir? Senin bize emrettiğine mi secde edeceğiz?" derler
ve bu onların nefretini artırır."⁸⁵ "Onlara, "Rükû edin (namaz kılın)" dediği za-
man rükû etmezler."⁸⁶ bi'setten öncede bu ritüellerin namaz ve ibadet şeklinde
yapıldığına ve Allah için veya mabutlar için bir boyun eğme şeklinde tezahür
ettiğine işaret etmektedir.⁸⁷

80 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XI, s. 337.

81 Fussilet: 37/41.

82 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XI, s. 338.

83 Bakara: 2/125.

84 Hac: 22/26.

85 Furkan: 25/60.

86 Murselat: 77/48.

87 Derveze, *et-Tefsirü'l-Hadis*, c. I, s. 328.

Derveze'nin istişhadda bulunduğu bu ayetlerin farklı anlaşılmaya açık olduğu kanaatindeyiz. Özellikle Hz. İbrahim'i konu edinen ayetler üzerinden müşriklerin bazı ibadet ritüellerini bildikleri sonucuna varmak ve dolayısıyla namaza yabancı olmadıklarını ima etmeyi doğru bulmuyoruz.

Âlûsî, Cahiliye Arapları'nın, bi'setten önce Hz. İbrahim'in şeriatı üzere olduklarını, Allah inancı noktasında şirkten uzak durduklarını ve namaz, oruç, hac gibi ibadetleri yaptıklarını belirtir. Ancak nübüvvet zamanından uzaklaşmalarıyla beraber cehaletin arttığını, şeriatlerinin getirdiği hidayetten uzaklaştıklarını, arzularının isteklerine tabi olduklarını, bu olumsuz durumun özellikle Amr b. Luhay'ın putperestliği getirmesiyle beraber arttığını ve Araplar'ın ibadetlerde kısımlara ayrıldıklarını belirtir.⁸⁸

Görüldüğü üzere Âlûsî'nin namaz, oruç vs. ibadetleri ifa ettiklerini belirttiği kişiler sahih İslam düşüncesi üzerine olan ve Amr'ın putperestliği yaymadan önce dinlerini yaşayan Araplardır. Âlûsî'nin zikrettiği bu bilgiler nübüvvet öncesi müşriklerin Hz. İbrahim'in kıldığı namazı idame ettikleri şeklinde anlaşılabilir. Hz. İbrahim'in kıldığı namazın Hz. Peygamber'e farz olan namazla aynı olduğu konusunda ise herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kaldı ki Âlûsî'nin bahsettiği kişiler İslam öncesi Araplardır. İtikat ve ibadetlerde Allah'tan uzaklaşan Cahiliye Arapları için namaz kıldıkları na dair bir bilgi paylaşmamaktadır.

Konunun iyi anlaşılması için iki noktanın iyi anlaşılması gerektiği kanaatindeyiz:

1. Önceki Peygamberler'den bazılarının namaz kıldığına dair ayetlerin varlığı Kur'an'la sabittir. Ancak bu kişilerin namazı nasıl kıldıkları ile ilgili bazı ayrıntılar verilse de genel olarak ibadetin şekli mücmel bırakılmıştır. Dolayısıyla bi'setten önceki namaz mefhumuyla Hz. Peygamber'in namaz mefhumu arasında şekilsel olarak bir denklik aramak mümkün görünmemektedir.

2. Kur'an, namazlarını zayi eden bir toplumdaki bahsetmektedir. Şu ayette bunu apaçık göstermektedir: "Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır."⁸⁹ Hal böyle olunca, Hz. İbrahim'in namazının eksiksiz bir şekilde Cahiliye'ye aktarıldığını söylemek doğru görünmemektedir. Adnan Demircan'ın "Araplar'ın dinlerine ait kurumsallaşmış bir inanç sistemi ve- hemen hemen hac ibadeti

88 es-Seyyid Mahmud Şükrî el-Alûsî el-Bağdâdî, Thk. Muhammed Behçet el- Eserî, Bulûğu'l-Erab fi Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab, Dâru'l-Kitabi'l-Mısri, t.y c. II, s. 194.

89 Meryem: 19/59.

dışında- sistemli dini ritüelleri bulunmamaktadır”⁹⁰ değerlendirmesi son derece önemlidir. Dolayısıyla mevcut rivayetlerin azlığı ve delalet yönünün zayıflığı müşriklerde İslam dinindeki karşılığıyla bir namaz ibadetinin olmadığına işaret etmektedir. Şayet Araplar’da namaz ibadeti biliniyor olsaydı, Kur’an ve sünnetten yeterli miktarda âyet ve hadislerin bu konuya temas etmesi gerekcekti. Oysa mevcut âyet ve hadisler bu mefhumu desteklememektedir.

Hız. Peygamber’in hayatı da bizim için son derece önemlidir. Zira Hız. Peygamber, kavminin içinde bulunduğu kargaşa ve günahlardan kaçmak için Hira mağarasına sığınıyor ve orada Allah’a iltica ediyordu. Şayet namaz ibadeti iddia edildiği gibi biliniyor olsaydı, Hız. Peygamber’in Allah’a ibadet için başvuracağı en önemli ibadet namaz olurdu. Oysa namazın farz kılınmasından önce Hız. Peygamber’in namaz kıldığına dair herhangi bir veriye sahip değiliz. Hatta bazı âyetler Hız. Peygamber’in bu ibadetleri bilmediğine işaret etmektedir. “Oysa sen bundan önce kitap nedir, iman nedir bilmiyordun”⁹¹ “Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi?”⁹² anlamındaki âyetler Resulullah’ın içinde bulunduğu durumu yansıtmaktadır. Tüm bunlara karşın Mehmet Azimli, “Cahiliye’yi Farklı Okumak” adlı eserinde şöyle der:

Mekke döneminde Kur’an namazı emredince müşrikler “Bu nasıl bir şey, bu namazı nereden icat ettin, bu rüku, secde de nedir?” şeklinde garipsemediler ve karşı çıkmadılar. Mekkeliler zaten namazın bütün rükunlarını yapıyor ve uyguluyorlardı... Mekke’deki müşriklerde de namazın rükunleri biliniyordu. Kıyam, rüku ve sujud bulunuyordu. Bu sebeple Kur’an bunlar hususunda detay vermez. Çünkü bilinmektedir. Malumu ilama (bilineni tekrarlamaya) gerek duyulmamıştır... Doğrusu onlar eskiden beri uygulanan gelenek üzere namazın rükunlerini yakinen biliyorlardı. Bu bilgiler onlara tarihin içinden süzülüp gelmişti.⁹³

Görüldüğü üzere yazara göre müşrikler namazı tüm ayrıntılarına kadar biliyorlardı. Oysa yazarın savunduğu bu görüşü destekleyecek herhangi bir veriye sahip değiliz. Özellikle müellif, “namazın rükunlerini yakinen biliyorlardı” sözünü herhangi bir veriyle desteklememiştir. Zira namazın rükunlerini yakinen bildiklerine dair Kur’an ve sünnette açık ve kat’i bir nas bulunmamaktadır. Mevcut olan bazı rivayetler de yoruma açık, farklı anlaşılabilir mahiyettedir.

90 Adnan Demircan, *Cahiliye Arapları*, İstanbul, Beyan Yayınları, s. 69.

91 Şura: 40752.

92 Duha: 93/7.

93 Mehmet Azimli, *Cahiliye’yi Farklı okumak*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, s. 85-96.

Hanîfler ve Namaz

Hanif: "Kavminin dininden çıkan ve ibadetlerini terk eden kişi demektir"⁹⁴ Hanifler'in dini yaşantıları bizim için son derece önemlidir. Zira namazın Câhiliye devrinde bilindiği izlenimini veren en önemli dayanaklardan birisi de bazı Hanifler'in namazı kıldığı⁹⁵ ve bunların tevhibi düşünceyi dolaylı olarak namazdan uzak kalamayacakları yaklaşımıdır.

Hanifler'in meselesinin ortaya çıkması ve tarihçilerin bunu zikretmesinin nedeni Kur'an'ın bazı Araplar'ın Yahudi ve Hristiyan olmamalarına rağmen şirkten, putlardan sakınan bir topluluğa işaret etmesi gerçeğidir. Yüce Allah bu topluluğu İbrahim'in dini üzere olarak vasıflamıştır.⁹⁶ Allah şöyle buyuruyor: "Yahudi ya da Hristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız, dediler. De ki: Hayır! Biz, hanif olan İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi."⁹⁷ Ancak gerek hadis kaynaklarında gerekse de Câhiliye kitabeleri, Yunan ve Latin eserlerinde Hanifler'in düşünce dünyalarını ortaya çıkaracak ve yaşantılarına ışık tutacak detaylı bilgiye sahip değiliz. Bu konuda en büyük kaynağımız İslamî eserlerdir.⁹⁸ Hanif kavramının âyetlerde geçmesi ve Kur'an'ın bunlardan bahsetmesi tefsircilerin de bu konu hakkında değerlendirme yapmalarına imkân vermiştir.⁹⁹ Ancak Cevad Ali'nin de belirttiği üzere müfessirler her ne kadar Hanifler'e değinse de akideleri, din hakkındaki görüşleri, tevhit düşünceleri ve Allah hususundaki fikirleri hakkında pek yeterli bilgi vermemişlerdir.¹⁰⁰ Cevad Ali'nin değinmiş olduğu bu detay bizce de son derece önemlidir. Müfessirlerin Kur'an'da zikredilmesine rağmen ve önemli bir kavram olmasına karşın, detaylı bilgi veremediği bir konuda, Hanifler'in ibadetleri hakkında kesin bir bilgi sahibi olmak nasıl mümkün olacaktır? İlk dönem müfessirlerinin bunların düşünceleri, akideleri hakkında detaylı bilgi vermezken günümüz şartlarında onların ibadetleri hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir. Bundan dolayı Cevad Ali şöyle der:

Günümüz şartlarında Câhiliye'deki Haniflik ve Hanif dini hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir. Bunun nedeni zikrettiğim üzere bu konuda açık ve net kaynakların ve Câhiliye metinlerinde de buna dair bir şeyin olmaması sebebiyledir. Ayrıca çoğu müfessir ve rivayet ehlinin zikrettiği bilgilerin kapalı, müphem, uydurma ve zorlama yorumlamalardan

94 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, 12/30 .

95 Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi Ve Kültürü*, İstanbul, Ensar Yayınları, s. 266.

96 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 25.

97 Bakara: 2/135.

98 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 25.

99 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 25.

100 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 25.

ibaret olmasıdır. Bundan dolayı da İslam'ın gelmesine yakın mevcut olan bu dini hareket hakkında Câhiliye şiir ve nesirlerine başvurup incelemekten başka yapabileceğimiz bir şey yoktur. Şüphesiz ki bunlardan istifade etmek Hanifler'i öven ve İbrahim'in dininden sayan İslam'ın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.¹⁰¹

Bu gerçekte beraber Hanifler'in ibadeti hakkında cüz'i bazı bilgilere de sahibiz. Rivayetlere göre Zeyd b. Amr, Kâbe'ye dönüp: "Ey Allahım! Şayet ben hangi şeklin sana güzel geldiğini bilseydim sana o şekilde secde ederdim, ne yazık ki bilmiyorum." diyerek hayıflanır, ardından arzu ettiği şekilde secde ederdi.¹⁰² Esmâ bint Ebû Bekir, Zeyd b. Amr hakkında şöyle der:

Ben Zeyd b. Amr b. Nüfeyli'yi sırtını Kâbe'ye dayamış olarak şöyle dediğini duydum: Ey Kureyş topluluğu! Zeyd'in nefsinin elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki, benim dışında sizden hiç kimse İbrahim'in dini üzerine değildir. Ardından şöyle diyordu: Ey Allahım! Şayet ben hangi şeklin sana güzel geldiğini bilseydim sana o şekilde secde ederdim. Ancak ben bunu bilmiyorum. Ardından istediği şekilde secde eder ve Kâbe'ye doğru salât kılardı. Ve şöyle derdi: Benim ilahım İbrahim'in ilahıdır. Benim dinim İbrahim'in dinidir.¹⁰³

Başka bir rivayete göre Zeyd, Kâbe'ye dönüp bir rekât ve iki secde şeklinde salat kılar, ardından şöyle derdi: "Bu İbrahim ve İsmail'in kiblesidir. Ben puta tapmam, ona salat kılmam, onun adına kesileni yemem, fal oklarını çekmem ve bu eve ölünceye kadar secde edeceğim."¹⁰⁴

Zeyd'in bu sözleri, hakikat arayışında Rabbine nasıl ibadet edeceğini bilememenin üzüntüsü içerisinde olan bir kişinin durumunu yansıtmaktadır. Zeyd, hakikati bulmak için elinden gelen her şeyi yapmasına rağmen¹⁰⁵ Allah'a nasıl ibadet edeceğini öğretecek bir bilgiye sahip olamamıştır. Bu sebeple bu sözler namaz ibadeti hakkında bir bilgisinin olmadığını gösterir niteliktedir. Rivayetdeki "salât kılardı" sözü, bağlamdan da anlaşıldığı üzere bir dua, iltica ve bazı ritüeller şeklinde anlaşılması daha doğru görünmektedir.

Hız. Peygamber'in bi'setten önceki ibadeti de Cahiliye devrindeki salât ibadetinin varlığı açısından son derece önemlidir. Ne yazık ki Hız. Peygamber'in bi'setten önceki ibadetiyle ilgili net bir bilgiye sahip değiliz. Şirkten

101 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 30-31.

102 Ebû Ca'fer Muhammed b. Habib, *el-Muhabber*, s. 171.

103 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 49.

104 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Şam, Dârü'l-Fikr, c. II, s. 240.

105 Cevad Ali, *el-Mufasssal Tarihu'l-Arab kabl el-İslam*, c. XII, s. 46.

uzak durduğu, putlara secde etmediği bilinmesine karşın, bazı ibadetleri yerine getirip getirmediği konusunda herhangi bir detaya rastlamamaktayız.

Derveze, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e "De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine ilettiler. O, ortak koşanlardan değildi. De ki: "Namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabbi Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur; böyle emrolundum ve ben Müslümanların ilkiyim."¹⁰⁶ Âyetleriyle hitapta bulunmasından yola çıkarak; Hz. Peygamber'in Hira mağarasında iken kıyam, secde rükû ve dua etme ihtimalinin mümkün olduğunu söyler. Bununla beraber mevcut namaz gibi bir ibadeti ikame ettiğini kesin bir dille söylemenin de mümkün olmadığını zira namazı Cebrail'den öğrendiğini belirtir.¹⁰⁷ Derveze'nin değinmiş olduğu ihtimali güçlendirecek herhangi bir bilginin olmayışından dolayı bu görüş zandan öteye geçemeyecektir. Zira Derveze'nin delil olarak sunduğu âyetler Câhiliye döneminden ziyade nübüvvet sonrası bir duruma işaret etmektedir. Bu sebeple âyetleri nübüvvet öncesine yorumlamanın doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Hız. Peygamber Ve Namaz

Hız. Peygamber'in bi'setten sonraki hayatını irdelediğimizde namazın daha önce hem Hız. Peygamber hem de sahabiler tarafından bilinmediğine işaret eden değişik rivayetlere rastlamaktayız. Rivayetleri incelediğimizde Hız. Peygamber'in bi'setten sonra namaza başladığı anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre Hız. Peygamber'e namaz farz kılındığında Cebrail Hız. Peygamber'e gelmiş ve ona namazın nasıl kılınacağını öğretmiştir. Hız. Peygamber'de Cebrail'den öğrendiği namazı Hız. Hatice'ye öğretmiştir.¹⁰⁸ Ardından Hız. Peygamber ve Hatice gizlice namazlarına devam etmişlerdir. Rivayetler, bu durumu "يُصَلِّيَانِ سِرًّا" lafzıyla bize aktarmıştır.¹⁰⁹ Şayet namaz o dönemde biliniyor olsaydı gizlice bu ibadeti yerine getirmelerini gerektirecek bir sebep olmayacağından açıktan namazlarını kılarlardı.

Ayrıca Hız. Peygamber ve Hız. Hatice namaz kılmasını bilmediklerinden dolayı Cebrail onlara bu ibadetin nasıl yerine getirileceğini öğretmiştir. Şayet Câhiliye devrinde namaz bilinseydi buna gerek kalmazdı. Özellikle rivayetlerde geçen "*Hatice'ye abdest almasını ve namaz kılmasını öğretti.*"

106 En'am: 161/6.

107 Derveze, *et-Tefsîrû'l-Hadîs*, c. I, s. 344-345.

108 Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî, *es-Sîretü'n-nebeviyye li-İbn Hişâm*, Thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî, Kahire, c. I, s. 244.

109 Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî (Sîretü İbn İshâk kitabı's-siyer ve'l-megâzî)*, Thk. Süheyl Zuckar, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, s. 136.

cümlesi bizim için son derece önemlidir. Zira Hz. Peygamber, Cebrail'den öğrendiği bu ibadeti vakit kaybetmeksizin en yakınlarındakine öğretmeye çalışmıştır. Dolayısıyla sahabiler, namazın nasıl kılınacağını bizzat Hz. Peygamber'den öğrendiler. Bunlardan birisi de Hz. Ali'dir. Hz. Peygamber ve Hatice'nin namaz kıldığını gören Hz. Ali, şaşkınlık içerisinde yaptıkları şeyin ne olduğunu sorar, Hz. Peygamber kendisini dine davet eder ve bu durumu gizli tutmasını ister. Hz. Ali, Müslüman olduktan sonra babası ve amcalarından habersiz gizlice Hz. Peygamber ile beraber Mekke'nin vadilerine gider namaz kıları.¹¹⁰ Ali'nin Hz. Peygamber ve eşinin namaz kılarırken görmesi ve bunu garipsemesi bu ibadetin daha önce bilinmediğini göstermektedir. Câhiliye'de namaz biliniyor olsaydı Ali bu soruyu sorma gereği duymayacaktı.

Hz. Peygamber'in bu ibadeti gizli yapması ve bu konuda müşriklerin görmesini istememesinin nedenlerinden birisi de namaz ibadeti konusunda onların bir bilgisinin olmaması ve bunu tepkiyle karşılayacakları korkusudur. Bu ibadet Câhiliye devrinde bilinseydi Müslümanlar Kâbe'de herhangi bir korku hissetmeden namaz kıları. İbn Mes'ud'un bu sözü de Müslümanların yaşadığı zorluğu gözler önüne sermektedir:

Ömer'in Müslüman olması fetih, hicreti yardım, halifeliği de bir rahmet idi! Ömer Müslüman oluncaya kadar Kâbe'nin yanında açıktan namaz kılamazdık. O Müslüman olunca Kureyş müşrikleriyle namazı (Kâbe'de) kılınmaya kadar mücadelesi devam etti. Böylece orada namaz kılabilirdik.¹¹¹

Şu rivayette konumuz açısından son derece önemlidir.

Bir gün Ebû Talip onları namaz kılarırken gördü. Hz. Peygamber'e dedi ki: "Ey kardeşimin oğlu! Senin kendisiyle ibadet ettiğini gördüğüm bu din nedir. Hz. Peygamber şöyle dedi: Ey Amca! Bu din Allah'ın, Meleklerin, Resüllerin ve babamız İbrahim'in dinidir. Allah beni bu dinle elçi olarak gönderdi. Amca! Sen kendilerine öğüt vermek doğru yola davet etmek istediğim kişilerin en hak edenisin. Aynı şekilde benim davetime uyacak ve yardımda bulunup destek olacak kişilerin en hak edenisin. Ebû Talip: Ey kardeşimin oğlu! Ben babalarımın dininden ve onların üzerinde buldukları şeyden ayrılmayı istemem. Ama Allah'a yemin ederim ki ben sağ oldukça hoşuna gitmeyen bir şey başına gelmeyecektir.¹¹²

Şayet Ali'nin küçük olduğundan dolayı namaz ibadeti hakkında bilgisi olmadığı, dolayısıyla bunun doğal karşılanması gerektiği ve Ali rivayetinden yola çıkarak Câhiliye devrinde namazın bilinmediği neticesine ulaşılmamasının doğru olmadığı söylenirse, mezkûr rivayet bu mefhumu

110 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye li-İbn Hişâm*, s. c. I, s. 247.

111 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebeviyye li-İbn Hişâm*, c. I, s. 342.

112 Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî, *'Uyûnü'l-esser fi fûnü'l-megâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*, Thk. İbrahim Muhammed Ramazan, Beyrut, Dâru'l-Kalem, c. I, s. 112.

çürütmektedir. Zira Ebû Talip gibi ileri yaşta ve Mekke adetlerini bilen birinin mevcut bir ibadet hakkında bilgisinin olmadığı söylenemez. Oysa bu rivayette Ebû Talib'in şaşkınlığı göze çarpmakta ve yapılan namaz ibadetinin ne olduğunu sormaktadır. Bu tablo bize Câhiliye devrinde böyle bir ibadetin bilinmediğini gösteren güçlü delillerdendir. İslam'ın ilk yıllarında onları namaz kılariken gören şu sahabinin dedikleri de bizim için son derece önemlidir:

Ben (Afif) ticaretle uğraşırdım. Hac günlerinde Mina'ya geldim. Benim gibi ticaretle uğraşan Abbas'tan bir şeyler alıp satmak için uğradım. Bu sırada bir erkek, bir kadın ve bir çocuğun gizlice Kâbe'ye doğru namaz kıldıklarını gördüm. Ben, Abbas'a "bu din nedir?" diye sordum. O, şöyle cevap verdi: "Bu dinin ne olduğunu bilmiyoruz. Muhammed b. Abdullah, Allah'ın onu gönderdiğini sanıyor. Kayser ve kisrâ altınlarının ona verileceğini düşünüyor. Bu kadın ona iman eden Hatice binti Hüveylit'tir. Şu çocukta ona iman eden amcasının oğlu Ali b. Ebî Talib'tir."¹¹³

Tüccarın kılınan namaz hakkında bu şaşkınlığı, bilgisizliği ve Abbas'ında bu ibadetin bilinmediğini gösterir nitelikteki cevabı, namaz ibadetinin Cahiliye'de bilinmediğine işaret etmektedir. Ayrıca sahabilerden Müslüman olanların vahyin ilk dönemlerinde namazlarını gizli kıldıkları bilinen bir durumdur. Hatta bir seferinde müşrikler onların namaz kıldıklarını görmüş, ayıplayıp kötölemişler ve bu durum kavga etmelerine yol açmıştı.¹¹⁴

Hız. Ali'nin şu sözü de bize konunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır: "Allahım! Ben Peygamber'in dışında benim kadar sana kulluk edeni tanımıyorum.(bunu üç defa tekrarladı) Ben insanların namaz kılmalarından önce 7 defa namaz kıldım."¹¹⁵ Görüldüğü üzere Hız. Ali namaz ibadetinin daha önce bilinmediğini ve kılınmadığını apaçık bir şekilde ifade etmektedir. Öte yandan Hız. Peygamber'in şu sözü de bizim için son derece önemlidir: "*Namazı benim kıldığımı gördüğünüz şekilde kılın*"¹¹⁶ Şayet namaz Cahiliye devrinde bilinseydi, bilinen bir namaz için neden Hız. Peygamber böyle buyursun? Namaz biliniyor olsaydı Hız. Peygamber, sahabilere ailelerine namazı öğretmelerini emretme gereği duymazdı.

Ayrıca, İslam'ın ilk yıllarında Hız. Peygamber'in Kâbe'den namaz kılması esnasında Ebû Cehil'in ona saldırması ve onu namaz ibadetinden engellemeye çalışması müşriklerin bu ibadete ne denli yabancı olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Mukâtil, namazın Mekke'de farz kılındıktan sonra Ebû Cehil'in: "Şayet ben Muhammed'i Kâbe'de namaz kılariken gö-

113 Ebû'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut, Dâru'l- Kitabi'l-Arabî, c. I, s. 600.

114 el-Halebî, *es-Siretü'l-alebiyye İnsânü'l-uyûn fi sireti'l-emini'l-me'mûn*, c. I, s. 402.

115 Muhammed Yusuf Kandehevî, *Hayâtü's-sahâbe*, Beyrut, Müessesetü'r-risale, c. I, s. 82.

116 Müslim, Babu, men ehakku'l-imame, 674.

rürsem boynuna basacağım.” dediğini ve ilgili Alak suresinin 6-19 ayetlerinin Ebû Cehil hakkında nazil olduğunu belirtir.¹¹⁷ Taberî’de ayetlerin Ebû Cehil hakkında nazil olduğunu açıklar ve seleften bu yönde görüş aktarır.¹¹⁸

Alak suresinin üslubu ve Ebû Cehil’in bu düşmanca tavırları Cahiliye müşriklerinin namaza ne denli yabancı olduklarını hatta namazı engellemek için ne denli bir çaba içerisinde olduklarını apaçık göstermektedir. Zira şu üslup, “*Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyeni gördün mü?*” Namazı bilen bir kavme yönelik bir hitap değildir. Tam tersine namazı küçümseyen, değerini bilmeyen ve tevhidi düşünceye karşı olan bir milletin takındığı tavidir.

Namaz tevhit ilkesinin en önemli rükünlerindedir. Müşrik toplulukların ilk cephe aldıkları ibadette namaz olmuştur. Kur’an, müşriklerin namaz ibadetinin taptıkları putlar için ne denli tehlikeli gördüklerini haber vermektedir. Şu ayet bu mefhumu apaçık göstermektedir. “Dediler ki: “Ey Şu’ayb! Babalarımızın taptığını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor. Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve aklı başında bir adamsın.”¹¹⁹ Ayetten de anlaşıldığı üzere müşrikler namaz ibadetini belli ritüellerin yerine getirilmesi şeklinde algılamıyor bunu hayatı tamamen tevhit ilkesi çerçevesinde düzenleyen ilahi bir değişimin habercisi olarak görüyorlardı. Kur’an, namaz ibadetini terk eden toplulukların içler acısı durumunu şu şekilde ele almaktadır. “Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır.” demek ki namaz belli ritüellerin yerine getirilmesi değil ikame edilmesiyle anlam kazanır. Bu sebeple emir namazı dosdoğru ikame etme üzerinedir. “(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor.”¹²⁰ İnsanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyan bir ibadetin Cahiliye devrinde kılındığını söylemek ne kadar tutarlı olacaktır. Şayet namaz ibadeti bilinseydi ve bazı müşriklerce ikame edilseydi elbette bunun toplumda manevi anlamda bir karşılığı olacaktı. Şayet namazın bilindiği ama içinin boşaldığı iddia edilirse, bu görüşü destekleyen akli ve nakli verilere ihtiyaç duyulacaktır. Zira bazı hareket ve şekillerle yapılan bir ibadete namaz diyemeyiz. Kanaatimizce bazı araştırmacılar tarafından Cahiliye devrinde yapılan bazı şekilsel hareket ve ibadetler namaz şeklin-

117 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. IV, s. 763.

118 et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*, c. XXIV, s. 523.

119 Hud: 11/87.

120 Ankebut: 45/29.

de anlaşılmiş ve bu ibadetin bilindiği kanaati oluşmuştur. Ancak rivayetler iyice tetkik edildiğinde namaz ibadetinin bilindiğine veya kılındığına dair açık ve net verilere rastlamamaktayız.

Hz. Peygamber'in değişik hadislerinde de namaz ibadetinin şekil ve muhtevası hakkında bilgi verilmiştir. Bu hadisler namaz mefhumunun cahiliyenin yabancı olduklarını yansıtmakta ve aynı zamanda da Peygamber'in bu ibadetin öğretilmesindeki çabasını göstermektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Kim bizim namazımızı kılar, kiblemize yönelir, kestiğimizi yerse işte o, Müslümandır. Ona Allah'ın ve resülünün zimmeti vardır. Allah'ın ona verdiği bu zimmeti bozmayın.¹²¹ Hadisteki "namazımızı kılar" sözü bu ibadetin Resulullah'la beraber şekil ve muhtevasının belirlendiğini göstermesi açısından önemlidir. Şu hadiste bu anlamı destekler niteliktedir: "Ben İnsanlarla Lailahe illallah deyince kadar savaşmakla emrolundum. Şayet bunu derlerse ve bizim namazımızı kılar, kiblemize yönelir, kestiklerimizi yerlerse onların kanları ve hürmetleri bize haram olur. Ancak onun hakkı hariçtir. Hesapları da Allah'a kalmıştır."¹²²

Hz. Peygamber, biat şartı olarak namazı ikame olarak görüyordu. Sahabinin şu sözü bunu apaçık göstermektedir: "Resulullah'a namazı ikame etme, zekâtı verme ve her Müslümana nasihat etmek üzere biat ettim."¹²³

Hz. Peygamber, namazı ikame etmeyi sadece sözlü olarak değil, aynı zamanda fiili olarak sahabilerine gösterir buna uymayanları uyarırdı. Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği şu hadis, Hz. Peygamber'e farz kılınan namazın ne olduğunu net bir şekilde göstermektedir:

Hz. Resulullah mescide girdi, ardından bir adamda içeri girdi ve namaz kıldı. Sonra Resülullah'a selam verdi. Resulullah selamını aldı ve şöyle dedi: Dön namaz kıl, zira sen namaz kılmadın! Adam döndü ve önceki namazın aynısı kıldı, ardından Resulullah'a gelip selam verdi. Resulullah: Allah'ın selamı üzerine olsun dedi ve ardından: Dön namaz kıl, zira sen namaz kılmadın! Dedi. Ta ki bunu üç defa yaptı. Adam: Seni hak üzere gönderene yemin olsun ki ben bundan güzelini yapmayı bilmiyorum. Bana öğret dedi. Resulullah: Namaza kalktığında tekbir getir, ardından sana kolay geleni oku, sonra rükûya git ve itminan olacak kadar bekle, ardından kalk ve kıyam halinde bekle, sonra secdeye git ve itminan olacak kadar bekle, ardından otur ve bir müddet bekle. Ve bunu tüm namazına uygula.¹²⁴

121 Buhârî, Kitabusselat,391

122 Buhârî, Kitabusselat,391

123 Buhârî, Salât,524.

124 Müslim, salât, 397

Dolayısıyla Ahmet İbrahim'in şu sözünün Cahiliye devrini iyi tasvir etmediği kanaatindeyiz "Câhiliye Araplar'ının farz olan ibadetlerden olan namaz, zekât, oruç, taharet vs. lafız ve anlam olarak bilmediği kelime yoktu. Araplar'ın zihninde bu ibadetler Kâbe'nin sahibinin veya Allah'ın katında güzel şeyler olarak algılanırdı"¹²⁵ Şayet Araplar arasında bu ibadetler güzel şekilde algılanıyor idiye Ebû Cehil'in Kâbe'de namaz kılan Hz. Peygamber'e saldırısını nasıl anlamamız gerekiyor? Öte yandan her ne kadar Câhiliye Araplar'ında bazı ibadetler bilinse de çoğu ibadet hakkında net bir bilgiye sahip değillerdi. Rivayetlerde de görüldüğü üzere Araplar'ın salât kavramıyla İslam'ın salât kavramı birbirinden farklıydı.

Ayrıca unutulmaması gerekir ki, Kur'an'ın çoğu ayetinde salât kelimesi iman, zekât ve salih amelle zikredilir. Bu şekilde zikredilmesi namazın ne denli önemli bir ibadet olduğu ve hayatı kuşattığının göstergesidir. Ayrıca Râgıb el-İsfahânî'nin de değindiği üzere Kur'an namazı kılmayı değil ikame etmeyi emretmiştir.¹²⁶ Oysa müşrikler bu yüce anlamlardan uzaktırlar.

Kur'an'da Namaz İle İlgili Bazı Ayetlerin Tahlili

Kur'an'da salât kavramı değişik anlamlarda kullanıldığını belirtmiştik. Bu sebeple de salât kavramının zikredildiği âyetlerin iniş sebebi ve arka planının iyice irdelenmesi gerekmektedir. Kur'an'ın salât mefhumunun iyi anlaşılması Câhiliye Araplar'ının zihninde bu kelimenin nasıl yer ettiğinin bilinmesi açısından da önemlidir.

Kur'an'da Câhiliye Araplar'ında namazın bilindiği izlenimini veren en önemli sûrelerden biri Mâûn sûresidir. Zira bu âyette dua anlamındaki salât kelimesinden değil; şeri anlamdaki namazdan bahsedilmektedir.¹²⁷ Yüce Allah şöyle buyuruyor: "Gördün mü o dine yalan diyeni? İşte yetimi itip kakan odur! Yoksulu doyurmaya teşvik etmez. Fakat veyl o namaz kılanlara ki, Namazlarında yanılmaktadırlar. Onlar ki, gösteriş yaparlar. Ve yardımdan sakınırlar (zekatı vermezler)."¹²⁸

Müfessirlerin çoğunluğuna göre Mâûn sûresinin tamamı mekkîdir.¹²⁹ Bu durumda âyetteki "o namaz kılanların vay haline" hitabının kimleri kast ettiği ve namazın hangi anlamda kullanıldığının tespiti önem kazanmaktadır. Sûrenin mekkî olduğunu söyleyenler çoğunlukla âyetin münâ-

125 Ahmet İbrahim eş-Şerif, *Mekketu ve'l-Medinetu fi'l-Cahiliyyeti ve Ahdi'r-Rasul Sallallahu 'aleyhi ve Sellem*, s. 146.

126 er-Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, c. I, s. 491.

127 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbîni, *es-Sirâcü'l-münir fi'l-âne 'alâ ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr*, Kahire, Matbaa tu bolak, c. I, s. 18.

128 Mâûn 107/1-7.

129 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* c. IV, s. 869, Sa'lebi, c. X, s. 304; Vahidi, c. IV, s. 558; İbn Kesir, c. VIII, s. 493. İbn Cevzi, *Zadul mesir*, c. IV, s. 495.

fıkları kast ettiğini söylemişlerdir.¹³⁰ Ancak bu tefsir yaklaşımı bazı soruları beraberinde getirmektedir. Şâyet sûre Mekke'de inmişse bu durumda Mekke'de münafıkların varlığı meselesi gündeme gelecektir. Zira bilindiği üzere münafıklar, Medine merhalesinin bir konusudur.¹³¹ Bu sebeple âyetin mekkî olduğunu söyleyip âyetleri münafıklara hamletmek ciddi soruları beraberinde getirmektedir.

Mâtürîdî, âyetlerin başının mekkî son bölümlerinin medenî olma ihtimalinden bahseder. Çünkü son âyetlerin münafıkların vasıflarını ele aldığını belirtir.¹³² Mâtürîdî'ye göre "Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar"¹³³ âyeti, ibadetler noktasında ihmalkâr ve umursamaz tavırlarından dolayı nifak ehlini kast etmiş olabilir. Zira yüce Allah'ın; "Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar ve Allah'ı pek az anarlar."¹³⁴ "Namaza ancak üşene üşene geliyorlar, verdiklerini de ancak istemeyerek veriyorlar"¹³⁵ âyetlerinde de olduğu gibi onların tembellik ve umursamazlıklarını ifade etmektedir.¹³⁶ Ancak Mâtürîdî, âyetin küfür ehlini de kast edebileceğini belirtir. Mâtürîdî "onlar namazlarını ciddiye almazlar" âyeti içinde iki ihtimalden bahseder. Bu ihtimallerin birinde yine putlara değinir. Buna göre: Namazlarını ihmal ederek kendilerini unutmaya durumuna düşmüşlerdir. Zira kendileri için namaz kılan aslında Allah için kılıp başkalarına ve putlara namaz kılmaz. Zira Allah için namaz kılan kişinin menfaati kişiye döner. Ancak onların bu namazı terki ve ihmalkârlıkları kendilerine zarar vermektedir.¹³⁷

Habanneke, âyetin muhataplarının müşrikler olduğunu belirtir. Buna göre müşrikler Hz. İbrahim ve İsmail'den tevarüs ettikleri ancak şirk bulandırdıkları ve Câhiliye adetleriyle bozdukları namaz, Safâ, Merve ve Kâbe'nin tavafı gibi ibadetleri riya için yapmalarından dolayı şiddetli cezaya muhatap kılınmışlardır.

Habanneke, Dini yalanlayan müşrikler nasıl olurda Hz. İsmail'den kalma namazı rükû ve secdesiyle ikame ederler? Muhtemel sorusuna da şöyle cevap verir: "Onlar, Araplar arasındaki konumlarını korumak için bununla insanlara riyakârlık yapıyorlardı. Zira onlar Harem'in ehli, Kâbe'nin sidânesi ve İsmail b. İbrahim'den tevarüs ettikleri dini vazifeleri

130 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, c. IV, s. 871.

131 İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzil*, c. II, s. 516.

132 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* c. X, s. 622

133 Maun: 107/4-5.

134 Nisa 4/142.

135 Tevbe: 54/9.

136 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* c. X, s. 624.

137 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* c. X, s. 624.

ikame eden kişilerdir. Bu ibadeti ikame etmeleri onlara dünyalık menfaat ve başarılar sağlardı.¹³⁸ Habenneke'nin bu yorumuna katılmak mümkün değildir. Zira müşriklerin rükû ve secdenin olduğu bir namazla riyakârlık yaptıklarına dair elimizde bunu doğrulayacak rivayetler mevcut olmadığı gibi, aksine namaz ibadetine yabancı olduklarına işaret eden nakiller söz konusudur. Ayrıca âyetin bağlamını riyakâr müşrikler için ifade etmek uzak bir ihtimaldir. Şayet âyet müşrikleri konu edinmişse Hz. Peygamber'in müşriklerin bozdukları ve şirki bulaştırdıkları bir ibadeti düzeltmek için bir girişimde bulunması gerekirdi. Oysa elimizde buna dair naslar mevcut değildir.

Süleyman Ateş'te âyetin muhatabının müşrikler olduğunu, zira müşriklerin namazı bildiğini ve kıldıklarını belirtir.¹³⁹ Hatta Ateş'e göre onların "namazları rükû'lu ve secdeli, islamın namazına benzer idi."¹⁴⁰

Görüldüğü üzere sûrenin mekkî veya medenî olması hususu ihtilaflıdır.¹⁴¹ Şayet sûre medenî olduğu kabul edilirse işkâl çözülecek ve âyetler münafıkların durumuna hamledilecektir. Ancak sûrenin tamamının Mekkî olma ihtimalinden yola çıkarsak, bu durumda bile âyetin müşrikleri kast ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Zira âyetin genel olup namazlarına riayet etmeyen bazı kesimleri kast etmesi de mümkündür.¹⁴² Kaldı ki seleften bazı kesimleri bu âyetin umumuyla amel etmişlerdir. Said bin Cübeyr'in âyeti, namazlarını erteleyen, rükû ve secdesinin hakkını vermeyen kişilere hamletmesi buna örnektir.¹⁴³

Öte yandan Mâtürîdî'nin ifade ettiği gibi müşriklerin namaz kıldığı söylene bile bu namazdan ziyade içi boş ve İslam'ın yüklediği anlamı taşımayan bazı ritüellerden ibaret bir görüntüden başka bir şey olmayacaktır. Ve âyetin de müşriklerin bu ibadetlerine yönelik bir eleştiri olarak ele alınması uzak bir ihtimaldir.

Konuyla ilgili Râgıb el-İsfahânî şöyle der:

Namazın kılınmasının emredilmesi ve övülmesi ancak "ikame" lafzıyla olmuştur... Namazın ikame edilmesi sınırlarının yerine getirilmesi ve devamlılığıdır. "ikame" ile tahsis edilmesi sadece namazın kılınmasının murad edilmediğine tembihtir.¹⁴⁴

138 Abdurrahman Hasan Habanneke el-Meydanî, *Mearicu't-Tefkir ve Dekaiku't-Tedebbur*, Dimaşk, Dâru'l-Kalem, c. I, s. 694.

139 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, s. 119

140 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, s. 120

141 Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah ibn Cüzey(ö. 741/1340), *et-Teshil li-ulümi't-tenzil*, Thk. Abdullah el-Halidî, Beyrut, Şeriketu Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1416, c. II, s. 516.

142 Derveze, *et-Tefsirü'l-Hadis*, c. II, s. 20.

143 İbn Receb el- Hanbelî, *Revâ'i't-Tefsir*, Dârü'l-Âsime, Arabistan c. II, s. 637.

144 er-Râgıb el-İsfahânî *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, c. I, s. 491-492.

Dolayısıyla âyetten müşriklerin namazı bildiği ve bu ibadeti kıldıkları bilgisi çıkmamaktadır. Kanaatimizce müşriklerin bu namazı bildikleri ve hatta bununla gösteriş yaptıkları şeklindeki yorumlar Kur'an ve sünnetle desteklenmemektedir.

Sonuç

İslami ilimlerle ilgilenen bilginler için Cahiliye devrine ait örf, adet, gelenek, ibadet, düşünce vs. bilgiler son derece önemlidir. Zira bu malumatlar Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlayacak ve Hz. Resulullah'ın nasıl bir mücadele sürecini yaşadığını gösterecektir.

Özellikle Kur'an'ın Cahiliye devrine ait aktardığı bilgiler ayrı bir öneme haizdir. Zira Kur'an'ın değindiği, aktardığı her bir bilgi araştırılmayı ve anlaşılmayı gerektirmektedir. Çünkü Kur'an'ın zikrettiği her bir konu ve kavram bir amaç ve hedefe yönelik olarak zikredilmiştir.

Kur'an'ın Cahiliye devrine ait verdiği bazı bilgiler söz konusudur. Bunlardan birisi de Enfâl 35. âyettir. Bu araştırmamızda Enfâl 35. ayeti çerçevesinde Cahiliye devrinde müşriklerin namaz kılıp kılmadığı, namaz gibi bir ibadet hakkında bilgileri olup olmadığı incelendi. Ayrıca Kur'an'da Cahiliye ritüelleri olarak sunulan ve salât kavramıyla beraber zikredilen mukâ, tasdiye'nin ne anlama geldiği ve müşriklerin zihinlerinde nasıl bir karşılığı olduğu irdelendi. Çalışmada gerek tefsir kitaplarından gerekse de tarih eserlerinden istifade edildi.

Araştırmamızda öncelikle mukâ ve tasdiye kavramları irdelendi. Bu ritüellerin Cahiliye'de belli kabilelerle sınırlı tutulmaması gerektiği, bilakis bu uygulamaların Cahiliye'nin genel yaklaşımı olduğu vurgulandı. Konuyla ilgili gerek dilcilerin ve gerekse de müfessirlerin görüşleri ele alındı. Ekseriyete göre; mukâ ıslık çalmak ve tasdiye'ye el çırpma olduğu söylense de değişik görüş ve yorumların da olduğunu belirtildi.

Ayrıca bazı müfessirlerin zikrettiği gibi bu kavramların ifade ettiği anlamın bir oyun, eğlence şeklinde anlaşılmasının eksik olduğu zira bu kavramların lugavî anlamlarıyla tefsir etmenin yeterli olmadığı açıklandı.

Bazı sahabi ve tefsircilerin yorumlarından istifadeyle Cahiliye döneminde müşriklerin bir salâtı olduğu ve bu salâtlarının mukâ ve tasdiye şeklinde belli ritüeller halinde kılındığı ve dolayısıyla cahiliyeye ait bir ibadet şekli olduğu anlaşıldı. Ancak müşriklerin bu ibadetleri hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmadığımız görüldü. Dolayısıyla mukâ, tasdiye ve salât kavramlarının irdelenmesi neticesinde ulaşıldığı kadarıyla müşriklerin bir ibadeti vardı ve bu ibadet, kuşlar gibi değişik ses ve hareketler şeklinde yapılıyor.

Ancak bu cahiliyeye has ibadet şekliyle salât ibadetinin farklı olduğu araştırmamızda görüldü. Özellikle ayetin “onların salâtları” şeklinde ifadesi, bazı araştırmacılar için bir karışıklığa sebep olduğu ve İslam’daki namaz şekliyle algılandığı ortaya çıkmıştır. Bazı meal, tefsir ve araştırma eserlerinde müşriklerin namazı kıldığına veya bildiğine dair iddiaların temelini Enfal 35.ayeti oluşturduğu gözlemlendi.

Ayrıca makalemizde Cahiliye’de namaz ibadetinin bilinmediğini, müşriklerin bu ibadeti vahiyle beraber öğrendiklerini Kur’an ve rivayetlerden yola çıkarak ortaya koymaya çalıştık. Bunun neticesinde şu sonuçlara ulaştık:

1. Enfal 35. âyeti ve Maun suresi delalet yönünün zannî olması ve konuyla ilgili farklı değerlendirmelerin mevcudiyetinden dolayı bu ayetlerle müşriklerin namazı bildiğine, kıldığına dair bir bilgiye ulaşmak mümkün görünmemektedir.
2. Cahiliye’de namaz biliniyor olsaydı şüphesiz Hz. Peygamber bunu en iyi ikame eden kişilerden olurdu. Oysa rivayetler Hz. Peygamber’in bi’setten önce namaz kıldığına dair bir bilgi aktarmamaktadır.
3. Hanifliğe mensup kişilerin puta secde etmeyi reddetmesi, bazı iyilikler etrafında birleşmeleri varit olsa da ibadetleri hakkında çok az veriye sahibiz. Dolayısıyla düşünceleri noktasında yeterli ama ibadetleri hakkında az bilgiye sahip olduğumuz bu zümre hakkında “namazı biliyorlardı” iddiasında bulunmak mümkün görünmemektedir.

Ayrıca Zeyd bin Amır, Ebû Zer gibi kişiler üzerinden namaz ibadetinin bilindiğini söylemeyi de destekleyecek naslar olmadığı da anlaşılmıştır.

4. Kur’an’ın değişik ayetlerinde müşriklerin namaz ibadetine karşı olumsuz algıları, düşmanca tutumları bu ibadetin Cahiliye’de olumsuz bir algısının olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Kur’an’ın, Cahiliye’nin karşı koyduğunu söylediği bir ibadeti kıldıklarını söylemek ne kadar tutarlı olacaktır?
5. Hz. Peygamber’in vahiy inzaliyle beraber Cebrail’den namazı öğrenmesi ve bunu en yakınlarına öğretmeye çalışması bu ibadete yabancı olduklarını göstermektedir.
6. Vahyin ilk yıllarında Hz. Peygamber’in bu ibadeti sahabileriyle beraber gizli kılması ve bu ibadete şahit olan kişilerin şaşkınlıkları vs. durumlar Cahiliye müşriklerinin yeni bir ibadete tanıştıklarını göstermiştir.
- 7.

8. Rükû, secde ve dua ibadetinin Cahiliye'de bilindiği iddia edilmesi namazın kılındığına veya bilindiğine işaret değildir. Zira rükû ve secde namazın sadece belli rükünleri arasında yer almaktadır.
9. İslam mesajlarını tevhid düşüncesi üzerine inşa etmiştir. Tevhidi düşüncenin temel rükünlerinden birisi de namazdır. Namaz ibadeti ciddiyeti olan ve aynı zamanda huşu ile kaim olan bir ibadettir. Cahiliye düşüncesi ise tüm bu derin anlamlardan uzaktır. Bu sebeple bu ibadetin Cahiliye'de bilindiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Kaynakça

- Abdu'd-Daim, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmet b. Yusuf, *Ed-durru'l-masun fi Kita-bi'l-Maknun*, Thk: Ahmet Muhammed el-Hırat, Şam, Daru'l-Kalem, ty.
- Ahmet, Halil, Kitabu'l-ayn, Thk. Mehdi Mahzumi, İbrahim es- Samerraî, Mektebe-tü'l-hilâl, ty.
- Alî, Cevad, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-me'ânî*, Thk. Ali Abdülbarî Atiyye, Beyrut, Darü'l- Kütübî'l-ilmîyye, 1415.
- Alûsî, es-Seyyid Mahmud Şükrî el-Alûsî el-Bağdâdî, Thk. Muhammed Behçet el-Eserî, Bulûğu'l-Erab fi Ma'rifeti Ahvâli'l-'Arab, Dâru'l-Kitabi'l-Mısırî, t.y.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi Ve Kültürü*, İstanbul, Ensar Yayınları.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Azimli, Mehmet, *Cahiliye'yi Farklı okumak*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Balcı, İsrâfil, *Hz. Peygamber ve Namaz*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzil, fi Tefsîri'l-Kur'ân* Thk. Abdurrezzak el-Mehdî, Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, h. 1420.
- Belhî, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Beyrut, Dârü İhyâi't-türâs, 1423.
- Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1888-1984), et-Tefsîrû'l-Hadis, Ebû Hafs Siracuddin Ömer b. Ali. b. Adil, *el-Lubâb fi-ulumi'l-kitab*, Thk. Adil Ahmet Abdulmevcut, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1998.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed el Ma'ruf bi Ebî Zehre(ö. 1898-1974), *Zehretu't-Tefâsîr*, 10 c. y.y., Dârü'l-Fikri'l-Arabî, t.y.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân (ö. 745/1344), *el-Bahrü'l-muhîd*, Thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1420.
- Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib b. Abdurrahmân b. İbn Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, Thk., Abdusselâm Abdu eş-Şâfiî Muhammed, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1422.
- Feyyumi, Muhammed İbrahim, *Tarihu'l-fikr ed-dinî el Cahilî*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1994.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *Besairu zevi't-temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*, Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, İhyâü't-Turasi'l- Arabî.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nürüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed, es-Sîretü'l-Halebiyye İnsânü'l-'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn ,Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1427.
- Hanbelî, İbn Receb, *Revâ'i'it-Tefsîr*, Arabistan, Darü'l-Asime
- Himyerî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, es-Sîretü'n-nebeviyye li-İbn Hişâm, Thk. Mustafa es-Sekâ - İbrâhîm el-Ebyârî - Abdülhafız eş-Şelebî, Kahire, yy.
- ibn Cüzey, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah (ö. 741/1340), *et-Teshîl li-ulûmî't-tenzil*, Thk. Abdullah el-Halidî, Beyrut, Şerîketu Dârü'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1416.

- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *el-Muhabber*, Thk. ilse Lichtenstadter), Beyrut, Daru'l-Afâk el-Cedîd, ty.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yesâr b. Hiyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî (Sîretü İbn İshâk kitabı's-sîyer ve'l-megazî*, Thk. Süheyl Zukkar, Beyrut, Darü'l-Fikr, 1398.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, Thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, Daru Sadr, 2003.
- İdrîs, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Münzir (ö. 277/890), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-âzîm li İbn Ebû Hâtîm*, Thk. Esâd Muhammed et-Tib, Arabistan, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnan, Şam, Darü'l-kalem, 1412.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf, *Hayâtü's-sahâbe*, Beyrut, Müessesetü'r-risale, 1999.
- Kureşî, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Âzîm*, 8 c. Thk. Sami b. Muhammed Selame, Dârü't-Teyyibe, y.y. 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Thk. İbrahim Ahmed el-Berdevûni, Kahire, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 10 c. Thk. Mucdi Bâslûm, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Tefsîr-rü'l-Mâverdi: en-Nüket ve'l-'uyûn, 6 c., Thk. Seyyid ibn Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Beyrut, Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, ty.
- Mehmet Soysaldı, "İslam Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları", (8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz 2011) İBB. Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, İstanbul, 2011.
- Meydanî, Abdurrahman Hasan Habanneke, *Mearicu't-Tefkir ve Dekaiku't-Tedebur*, Dimaşk, Daru'l-kalem.
- Râzî, Abdilkadir *Muhtârü's-Sihâh*, Beyrut, Mektebetü'l-asriyye, 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed (ö. 666/1268) *Me'âtihi'l-Ğayb: Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, Dâru İhyâi't-tûrasi'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed (ö. 666/1268) *Me'âtihi'l-Ğayb: Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, Dâru İhyâi't-tûrasi'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, Ahkâmü'l- Kur'ân, Thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405.
- Süleymân, Mukâtil (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Dâru İhyâi't-tûrasi'l-Arabî, Beyrut, 1423.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, Beyrut, Darü'l- Fikr, ty.
- Şerif, Ahmet İbrahim, *Mekketu ve'l- Medinetu fi'l - Cahiliyyeti ve Ahdi'r- Rasul Sal-ellâhu 'aleyhi ve Sellem*, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ty.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut, Dâr İbn Kesîr, Dâr el-Kelîmu't-Tayyib, 1414.

- Şeybânî, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut, Daru'l- Kitabi'l-Arabî, 1997.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'dı me'ânî kelâmi rabbine'l-hakîmi'l-habîr.*, Kahire, Matbaa tu bolak, 1285.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Galib el-Âmülî Ebû Cafer (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kurân*, Thk. Abdullah b.Abdulmuhsin et-Turkî, Darü'l-Hicr, 2001.
- Ya'merî, Ebû'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *'Uyûnû'l-eser fi fûnûni'l-megâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*, Thk. İbrahim Muhammed Ramazan, Beyrut, Daru'l-kalem, 1993.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serî b. Sehl (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 5 c. Thk. Abdulcelil Abdüh Şelebî, Beyrut, 'Âlemü'l-kütüb, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târihi'l-İslâm ve veşeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Darü'l- garb el-İslamî.